

Archeologische kroniek van Holland over 1989

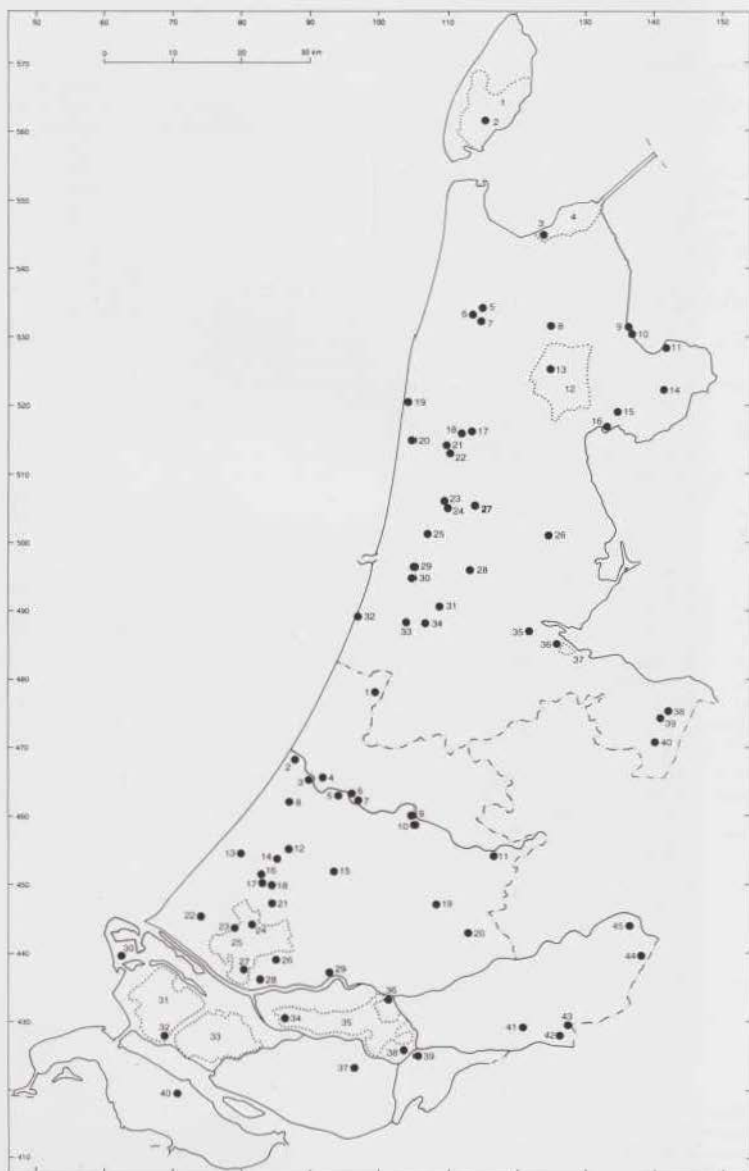
De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleeningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst wordt vermeld.

Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem	1500	Nieuwe Tijd
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam	1000	Late Middeleeuwen
		400	Vroege Middeleeuwen
		0	Romeinse Tijd
		700	IJzertijd
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland		Bronstijd
B	Bronstijd	1700	
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen		Neolithicum
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam	4400	
BP	Before Present = voor 1950		
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden		Mesolithicum
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam		
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)	8000	
M	Mesolithicum		
N	Neolithicum		
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)		
P	Paleolithicum		
R	Romeinse Tijd		
RAAP	Regionaal Archeologisch Archiverings-Project van het IPP		Paleolithicum
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem		
RMG	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden		
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort		
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)		
IJ	IJzertijd	55000	

De kroniek staat onder redactie van drs. P.J. Woltering, provinciaal archeoloog van Noord-Holland.
Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, telefoon (033) 634233.

Noord-Holland		pag.			pag.
Alkmaar	18(LM)	316	Driebruggen	11(LM, NT)	348
Alkmaar: Oudorp	17(LM)	316	Europoort: Slufterdam	30(M)	332
Amsterdam: centrum	35(LM)	316	Giessenlanden: Giessenburg	41(LM)	349
Andijk	11(LM)	318	Gorinchem	42(R)	341
Bergen	19(NT)	319	Gouda	19(LM)	350
Blaricum: Tafelberg	38(N, R, IJ, LM)	296	's-Gravenhage: Dedemsvaartweg	13(IJ)	332
Bloemendaal: Bloemendaal aan Zee	32(LM)	320	's-Gravenhage: Churchillplein	13(IJ)	335
De Gouw	12(N)	296	Hellevoetsluis: Ravenshout	32(R, LM, NT)	342
Diemen: Diemer polder	37(LM)	320	Hillegom:	1(NT)	350
Diemen: Oud-Diemen	36(LM)	321	Katwijk aan Zee	2(LM)	350
Drechterland: Hoogkarspel	14(R)	298	Leiden: Driessenstraat	5(LM)	351
Egmond: Egmond aan den Hoef	20(LM)	321	Leiden: Muskadelsteeg	5(LM)	352
Haarlem: centrum	33(R, LM)	321	Leiden: Steneveld	6(LM, NT)	350
Haarlem: Zuiderpolder	34(IJ, R, LM, NT)	298	Leiderdorp	7(R)	342
Haarlemmerliede en Spaarnwoude	31(IJ)	299	Leidschendam	12(R)	342
Heerkerk	25(IJ, VM, LM)	322	De Lier: Oostbuurtseweg	23(LM)	352
Heiloo: Heilooër bossen	21(VM)	323	Midden-Delfland	25(IJ, R, LM)	338, 343
Heiloo: Oosterzijweg	22(LM, NT)	323			352
Het Gooi	39(LM)	323	Midden-Delfland: Foppenpolder/Aalkeetbuitenpolder	27(IJ)	336
Hilversum	40(P, R)	299	Naaldwijk	22(R)	343
Hoorn: centrum	16(LM)	323	Oegstgeest	4(IJ)	339
Hoorn: Westerblokker	15(LM)	323	Poortugaal: Distripark	34(LM, NT)	352
Medemblik	9(LM)	324	Rotterdam: Tracé Willems-spoortunnel	29(R, VM, LM)	353
Medemblik: IJsselmeer	10(N)	302	Rijswijk: Oude Broekmolen	18(LM, NT)	354
Noord-Holland		306	Rijswijk: Beatrixlaan	16(LM)	354
Opmeer: Hoogwoud	13(LM)	324	Rijswijk: Hoekpolder	16(R, LM)	343
Purmerend	26(LM)	324	Schiedam-Kethel: West		
Schagen: centrum	5(R)	308	Abtspolder	26(R)	344
Schagen: Muggenburg	7(R)	307	Schipluiden: Den Dulder	17(R)	345
Schagen: Schagerwiel	6(NT)	324	Schipluiden: Harnaschpolder	17(LM)	355
Texel	1(IJ, R, VM, LM)	308	Schipluiden: De Kenenburg	24(LM)	357
Texel: Den Burg	2(IJ)	303	Slikkerveer	36(R)	345
Uitgeest	23(VM)	324	Sommelsdijk	40(NT)	359
Uitgeest: Markenbinnen	27(NT)	329	Valkenburg: Provinciale Weg 54	3(R)	345
Uitgeest: Rijksweg 9	24(R)	311	Valkenburg: Dorp	3(R)	345
Velsen: Noord-Spaarndammer polder	29(R)	311	Vianen: Hagestijn/Nederlands		
Velsen: Velsbroekpolder	30(N, R, IJ, R)	303	Hervormde Kerk	45(LM)	359
Wieringen	4(IJ, R, VM, LM)	314	Vlist: Stolwijk	20(NT)	360
Wieringen: Westerland	3(R, VM)	306	Vlaardingen: Zomerstraat/		
Wieringermeer	8(N)	306	Bredesteeg	28(LM, NT)	360
Zaanstad: Westzaan	28(LM)	329	Voorburg: Leeuwensteijn	14(R)	340
			Voorburg: NZH-terrein	14(LM, NT)	361
			Voorne	31(IJ, R)	346
			Voorne-Putten	33(IJ, R)	340
			Wassenaar	8(N, IJ, R)	346
			IJsselmonde	35(IJ, R)	340
			Zoetermeer	15(LM, NT)	361
			Zwijndrecht	38(LM, NT)	361
			Zijderveldt	44(LM)	361
Zuid-Holland					
Alphen aan de Rijn: Julianastraat/Couvée	9(R, LM)	340			
Alphen aan de Rijn: De Schans	10(R)	341			
Arkel	43(R, VM, LM)	341			
Binnenmaas	37(R, LM)	346			
Delft	21(LM)	346			
Dordrecht	39(LM)	348			
Dordrecht: Berckepoort	39(LM)	348			
Dordrecht: Drievriendenhof	39(LM)	346			

I Noord-Holland

Prehistorie

Blaricum: Tafelberg Bij een proefopgraving aan de Naarderweg, uitgevoerd door leden van AWN-afdeling Naerdincklant, werden verschillende vondsten gedaan. Al het materiaal, vooral aardewerkscherven uit de Late IJzertijd, bevond zich in verstoorte grond. Ter plaatse bevindt zich een door ophoging ontstane humeuze laag (esdek).

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Naerdincklant 1989* (R. R. van Zweden).

De Gouw (afb. 1) In het kader van de voorbereiding van de ruilverkaveling werd in dit gebied in 1985-1986 door de Stichting RAAP een veldkartering uitgevoerd (Manning/Van der Gaauw 1987). Daarbij werden 77 vindplaatsen geregistreerd, daterend uit verschillende periodes: Laat-Neolithicum, Bronstijd en Middeleeuwen.

Uit de door RAAP verrichte boringen werd duidelijk dat de diepte van de Laat-Neolithische nederzettingenlagen ten opzichte van het maaiveld zeer gering is en dat vrijwel alle lokaties reeds door antropogene of natuurlijke erosie zijn aangetast. Bovendien bleek dat de hoogste delen van de nederzettingen zich boven de hoogste stand van de grondwaterspiegel bevinden, waardoor de kwantiteit en kwaliteit van vooral onverkoelde organische resten (waaruit gegevens over leefwijze en natuurlijke omgeving kunnen worden afgeleid) zeer snel terug zullen lopen. Ook zal natuurlijke aantasting plaatsvinden door in de grond dringende vorst, zoals in 1988 bij een verkenning werd vastgesteld. Erosie zal verder geschieden door landbouwwerkzaamheden als scheuren, ploegen, woelen en diepploegen. Door diverse betrokkenen werd dan ook uit de RAAP-rapportage de conclusie getrokken dat de erosie waaraan de in De Gouw aanwezige Laat-Neolithische nederzettingen onderhevig zijn onverenigbaar is met hun grote wetenschappelijke betekenis. Bovendien viel aan te nemen dat slechts voor een deel van de gekarteerde vindplaatsen maatregelen getroffen zouden kunnen worden die een werkelijk afdoende bescherming bieden. Hierbij moet gedacht worden aan bindende beheersafspraken met de grondgebruikers en aan het op de huidige hoogte houden of zelfs verhogen van het grondwaterpeil.

Aanvullend onderzoek was niet alleen gewenst vanuit het standpunt van de monumentenzorg maar ook in wetenschappelijk opzicht. In de eerste plaats kan daarbij gewezen worden op de nog geringe kennis omtrent de Laat-Neolithische bewoning in Noord-Holland. Bovendien was duidelijk dat ongetwijfeld een aantal van de door RAAP gekarteerde nederzettingen niet afdoende beschermd zou kunnen worden en dus binnen afzienbare tijd zou moeten worden opgegraven. Op grond van de ter beschikking staande gegevens zou het echter moeilijk zijn uit het aanbod een wetenschappelijk verantwoorde keuze te maken. Immers, er was vrijwel niets bekend over mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende woonplaatsen in chronologische en functionele zin.

Op grond van deze overwegingen werd begin 1989 door de ROB besloten een plan op te stellen voor het beheer en het onderzoek van de betreffende terreinen. De eerste fase bestond uit het uitvoeren van nadere verkenningen op de door RAAP gekarteerde vindplaatsen, met speciale aandacht voor aspecten van de monumentenzorg en voor aspecten van toekomstig wetenschappelijk onderzoek. Er is eveneens veel aandacht geschonken aan het ontwerpen van methoden die een eerste inzicht kunnen verschaffen in de aard van de verschillende nederzettingen. Van belang is hier het ecologische materiaal: aard en samenstelling van het

Afb. 1. De Gouw: Sijbekarspel. Graf met het skelet van een vrouw van de Enkelgrafcultuur. Foto ROB.

slachtafval kunnen een belangrijke rol spelen bij het maken van een voorlopige indeling van de verschillende sites, en dit kan leiden tot een functionele onderverdeling.

Naast de bewerking en interpretatie van het uit de cultuurlagen afkomstige materiaal, is onderzoek gedaan naar de ligging van de vindplaatsen in het Laat-Neolitische landschap. Binnen het ecologische onderzoek kan dit gezien worden als een eerste stap (microniveau) naar de produktie van een paleogeografische kaart voor het totale onderzoeksgebied (macroniveau). Aangezien een accent zal komen te liggen op het noordelijk deel van De Gouw, zal voor dat gebied een kaart met een hogere resolutie vervaardigd kunnen worden (mesoniveau). Ter voorbereiding van de werkzaamheden voor deze kaarten is overleg gevoerd met de Rijks Geologische Dienst.

Het onderzoek is uitgevoerd op 13 vindplaatsen. Per plek zijn gemiddeld 9 diepe en 45 ondiepe boringen gezet en gemiddeld drie proefputjes van een bij twee meter gegraven. Het doel van de boringen was het vaststellen van de omvang van de vindplaatsen, de dikte, diepteligging, aard en kwaliteit van de er aanwezige woonlagen en de relatie tot het landschap ten tijde van de bewoning. De opgravingen hadden tot doel een gedetailleerder inzicht te verschaffen in de datering en het karakter van de op de vindplaatsen aanwezige bewoningsresten en in hun staat van conservering. Dit vereiste een nauwgezette en systematische manier van werken, waarbij alle vondsten (door het nat zeven van de grond uit de woonlagen) werden verzameld en een grote hoeveelheid monsters voor paleobotanisch en zoölogisch onderzoek werd genomen.

Tijdens het onderzoek bleek dat verscheidene vindplaatsen na hun ontdekking in 1986 nog zijn geëgaliseerd. In twee gevallen wisten grondeigenaren te vertellen dat op deze plekken vroeger in het land een verhoging aanwezig was. Het booronderzoek toonde aan dat

alle woonplaatsen ooit gelegen waren aan of nabij verlandende getijdegeulen in een voormalig kwelderlandschap. Verscheidene woonplaatsen lagen bij nog functionerende geulsystemen en zijn van daaruit tijdens en na de bewoning aangetast.

Wat de omvang betreft zijn de vindplaatsen in groepen te verdelen: plekken waar de bewoningssporen zich over meer dan 5000 m² uitstrekken en vindplaatsen met een oppervlakte van minder dan 1000 m². Een voorlopige conclusie is dat het bij de grote plekken gaat om min of meer permanent bewoonde lokaties (basisnederzettingen) en bij de kleine om tijdelijk bewoonde plekken (extractienederzettingen) met bepaalde functies, bijvoorbeeld de vis- of vogelvangst.

Zeven van de dertien vindplaatsen kunnen op grond van aardewerkvondsten met zekerheid in het Laat-Neolithicum worden gedateerd. Ze worden toegeschreven aan de Enkelgrafcultuur (vroeger Standvoetbekercultuur genoemd). Eén vindplaats dateert zeker uit de Vroege Bronstijd, een andere vermoedelijk. In vier gevallen waren geen bewoningsresten meer aanwezig.

Eén van de bijzondere vondsten die het onderzoek heeft opgeleverd was een graf met het skelet van een vrouw van de Enkelgrafcultuur, dat werd aangetroffen op vindplaats De Venen bij Sijbekarspel (zie Hogestijn/Woltering 1990). Het is op dit moment het oudste in West-Friesland gevonden graf. In het vlak rond de grafkuil werden eergetouwkrassen waargenomen.

De dode, een vrouw van circa 30 jaar, lag met sterk opgetrokken benen op de linkerkant, met het hoofd aan de noordoostzijde en het gezicht naar het zuiden gericht (afb. 1). Een rechthoekig gat in de schedel suggereert een gewelddadige dood, veroorzaakt door een slag met een stenen bijl, dissel of hamerbijl. Grafsgiften ontbraken. Vanwege de in het algemeen slechte conserveringstoestand (veroorzaakt door de ligging boven het grondwaterpeil) zijn de botten niet in het veld gelicht maar is het skelet in zijn geheel, met een deel van de ondergrond, ingekist en in de oorspronkelijke ligging naar het laboratorium van de ROB overgebracht. Daar is het onder gecontroleerde omstandigheden verder uitgegraven, zijn alle botten met kunsthars verstevigd en zijn gebroken botten gerestaureerd.

Het onderzoek in het veld is mogelijk gemaakt door een subsidie van de provincie Noord-Holland, de medewerking van de ruilverkavelingscommissie (in het bijzonder van voorzitter Z. Houter) en de gastvrijheid van de grondgebruikers.

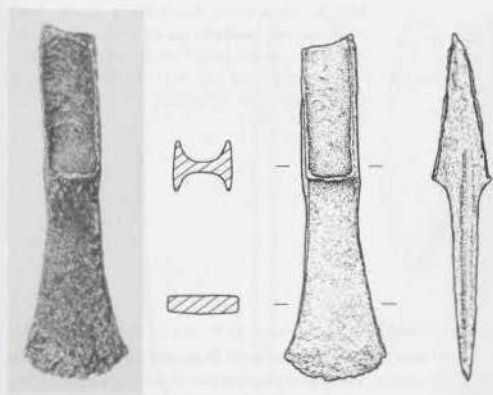
Bron: *Jaarverslag ROB 1989* (J.W.H. Hogestijn, P.J. Woltering)

Drechterland: Hoogkarspel (afb. 2) E. Bakker uit Westwoud meldde de vondst van een enigszins gecorrodeerde bronzen hielbijl (Midden-Bronstijd). Het gaat om een oppervlaktevondst, gedaan tijdens het rooien van uien.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Haarlem: Zuiderpolder Door de Afdeling Archeologie van de gemeente Haarlem werd op perceel Liewegje 26 het onderzoek naar de bewoning op de oudste strandwal voortgezet. Niet alleen bewoningsresten uit de 13e-17e eeuw werden blootgelegd, maar ook oudere uit de Bronstijd-IJzertijd. Deze bestonden uit ploegsporen, greppels, slootjes, houtschoolrijke kuilen en aardewerk.

Bron: *Haarlems Bodemonderzoek 23*, 1989: Kroniek 1989 (J.M. Poldermans)

Afb. 2. Drenthe: Hoogkarspel. Bronzen hieldbijl (lengte 12,6 cm). Foto Westfries Museum, tek. I.P.P.

Haarlemmerliede en Spaarnwoude Bij de aanleg van een fietspad, nabij de Lage Dijk, werd een concentratie IJzertijd-aardewerk gevonden, die vermoedelijk duidt op de aanwezigheid van een huisplaats.

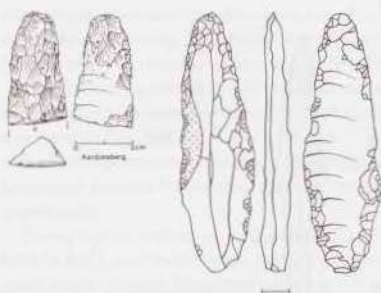
Bron: *Haarlems Bodemonderzoek* 23, 1989; *Kroniek* 1989 (J.M. Poldermans)

Hilversum (afb. 3-5) Uit de omgeving van Hilversum kunnen enkele belangrijke vondsten worden gemeld:

Aardjesberg. Op een afgeplagd heideterrein op de Westerheide vond L. Boumeester uit Hilversum in het voorjaar van 1988 een interessant Paleolithisch werktuig (afb. 3: links). De vindplaats bevindt zich onderaan de zuidwestelijke helling van de Aardjesberg. De hoogte ter plaatse is 8 à 9 m + NAP. Het voorwerp is opgenomen in de collectie van het Goois Museum.

Het betreft een fragment van een type bladspits dat tot nu toe in Nederland niet vertegenwoordigd was. Aangezien dergelijke vormen goed bekend zijn uit naburige landen (met name Engeland, België, Duitsland en Polen), was het voorkomen van dit type in Nederland al enige tijd voorspeld (Stapert 1984). Dit werktuig-type is op de Noordepaleolithische Laagvlakte karakteristiek voor de overgangsfase tussen het Midden-Paleolithicum (MP) en het Jong-Paleolithicum (JP), en kan waarschijnlijk gedateerd worden in het Hengelo Interstediaal, rond 40.000 BP in de C14-chronologie. De MP/JP-overgang is een complex gebeuren met vele aspecten, waaraan de laatste tijd uitgebreide discussies gewijd zijn (zie voor een recent overzicht Mellars 1989). De cultuurhistorische beschrijving van deze overgang in conventioneel-archeologische termen (zoals hieronder) belicht slechts één kant van de zaak.

In zuidwestelijk Europa markeert het Châtelperronien, kennelijk op basis van het Moustérien de Tradition Acheuléenne, deze overgang; de belangrijkste vindplaats in deze context is Arcy-sur-Cure (Leroi-Gourhan 1961; A. & Arl. Leroi-Gourhan 1964). In noordelijk en centraal Europa wordt de overgang gevormd door verschillende bladspits-groepen

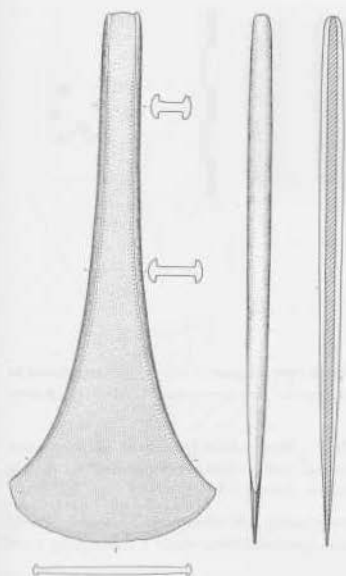
Afb. 3. Hilversum: Aardjesberg. Links: fragment van een bladspits uit de overgang van het Midden- naar het Jong-Paleolithicum, gevonden bij de Aardjesberg (tek. BAI). Rechts: een vergelijkbare bladspits afkomstig uit Spy in België (naar Otte, 1985).

(Allsworth-Jones 1986). Grofweg kan gesteld worden dat voor de laatste Midden-Paleolithische industrieën bladspitsen van het Mauern-type (bijvoorbeeld Bohmers 1951) karakteristiek zijn, kennelijk op basis van het Micoquien. Deze groepen voeren soms nog vuistbijltjes, terwijl verder vooral diverse schaaf-typen voorkomen. De Mauern-bladspitsen zijn kernwerktuigen en geheel bifaciaal bewerkt. In Nederland kennen we één duidelijk voorbeeld: de bladspits van Eindhoven (Roebroeks 1986).

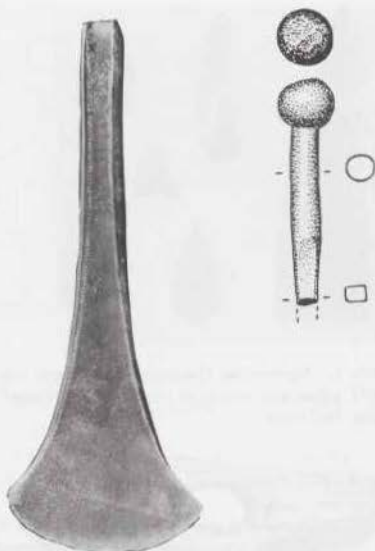
Binnen de vroegste Jong-Paleolithische industrieën in dit gebied komen bladspitsen voor die van *klingen* gemaakt zijn. Deze bladspits-vorm, die we het Jerzmanowice-type zouden kunnen noemen (b.v. Chmielewski 1961), kennen we onder meer van de belangrijke gestratificeerde vindplaats Ranis (Hülle 1977). Ook in Engeland en België is deze vorm goed bekend (b.v. Campbell 1986; Jacobi 1980; Otte 1984; 1985). De Jerzmanowice-bladspitsen zijn meestal slechts gedeeltelijk geretoucheerd. Vooral typisch zijn vlakke ventrale retouches aan de distale en proximale uiteinden van de klingen, die waarschijnlijk moesten dienen om de kromming van de kling in zij-aanzicht te corrigeren. Bladspitsen van het Jerzmanowice-type worden in het algemeen vergezeld door Jong-Paleolithische typen als stekers en krabbers, terwijl vuistbijlen niet meer lijken voor te komen. Mauern- en Jerzmanowice-bladspitsen omspannen dus tezamen de MP/JP-overgang in traditionele zin.

Het werktuig van de Aardjesberg is een distaal fragment van een bladspits van het Jerzmanowice-type (L: 4,0 cm, D: 1,0 cm), zoals blijkt uit de karakteristieke vlakke, ventrale retouchering bij het distale uiteinde. Een bladspits van hetzelfde type, afkomstig van Spy in België (Otte 1985), kan gelden als parallel ter illustratie van de hier voorgestelde classificatie (afb. 3: rechts). De breuk is oud (net zo zwaar gepatineerd als de rest van het oppervlak). Het stuk is vervaardigd van een flinke kernpreparatiekling met driehoekige dwarsdoorsnede. Dorsaal zijn beide lange zijden schaafachtig geretoucheerd. Het uitgangsmateriaal is uitzonderlijk: een soort vuursteenconglomeraat waarvan de herkomst voorlopig onduidelijk is. Het werktuig is zwaar verweerd en gepatineerd, en vertoont sporen van kryptoturbatie. Het heeft ongetwijfeld aan of nabij de oppervlakte gelegen tijdens het Boven-Pleniglaciaal (hetzelfde geldt voor de Mauern-bladspits van Eindhoven).

De bladspits van de Aardjesberg is een zeer belangrijke vondst omdat dit stuk, duidelijker nog dan de bladspits van Eindhoven, bewijst dat Nederland bewoond werd tijdens het eerste deel van het Midden-Pleniglaciaal, de periode waarin de overgang van Midden- naar Jong-Paleolithicum plaatsvond. Het meest voor de hand ligt een datering in het Hengelo Interstadiaal. De in tijd op deze overgangsfase volgende eerste 'echte' Jong-Paleolithische traditie,

Afb. 4. Hilversum: Hoorneboeg. Grote bronzen 'rituele' randbijl (lengte 28,3 cm). Tek. BAI, foto Goois Museum.

Afb. 5. Hilversum: Zuiderheide. Kop van een bronzen naald. Opvallend is de overgang van een rechthoekige naar een ronde doorsnede. Schaal 1:1. Tek. BAI

het Aurignacien, kennen we in België en Duitsland, maar nog niet overtuigend in Nederland, hoewel sporen daarvan zeker verwacht mogen worden. Wel kennen we minstens één Font-Robert-steelspits (Venray: Driessens 1982), toe te schrijven aan het Périgordien (Otte 1984), en vermoedelijk daterend uit het laatste deel van het Midden-Pleniglaciaal (Dene-kamp Interstadiaal).

BAI, Groningen

D. Stapert

Hoorneboeg. In 1988 vond F.J.P. van Breemen uit Hilversum, ten zuiden van zijn woonplaats, een bronzen randbijl met een lengte van bijna 30 cm (afb. 4). De dunne, slanke bijl dateert uit de Vroege Bronstijd en getuigt van groot vakmanschap. Aan beide zijden van de rand is een ondiepe groef met een enkelvoudige reeks indrukken in pointillé-motief aangebracht. De uitzonderlijke lengte, de vorm, de zorgvuldigheid waarmee de bijl is vervaardigd en de versiering doen vermoeden dat het om een prestige-object gaat, waarschijnlijk geïmporteerd uit Zuid-Duitsland of Zwitserland. De bijl is verworven door het Goois Museum.

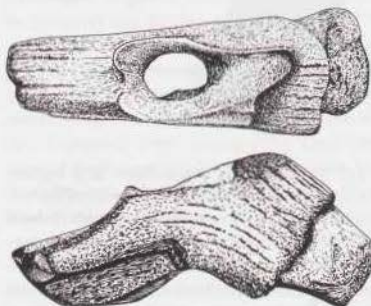
Zuiderheide. Door H.R. Peters uit Eemnes werd omstreeks 1970 op de Zuiderheide, in de omgeving van de tumuligroep De Zevenbergjes, een tot dusver niet geregistreerd fragment van een bronzen naald gevonden (afb. 5). Het gaat om een variant van een zogenaam-

Afb. 6. Medemblik: IJsselmeer. Vuurstenen voorwerpen (een fragment van een Skandinavische dolk, pijlpunten, mesjes) en een doorboorde hanger van steen uit een verspoelde Klokbeeknederzetting. Foto's ROB.

Afb. 7. Medemblik: IJsselmeer. Hertshoornen basisbijl, vervaardigd van een geweistang van een edelhert. Schaal 1:3 (lengte 18,1 cm). Tek. ROB.

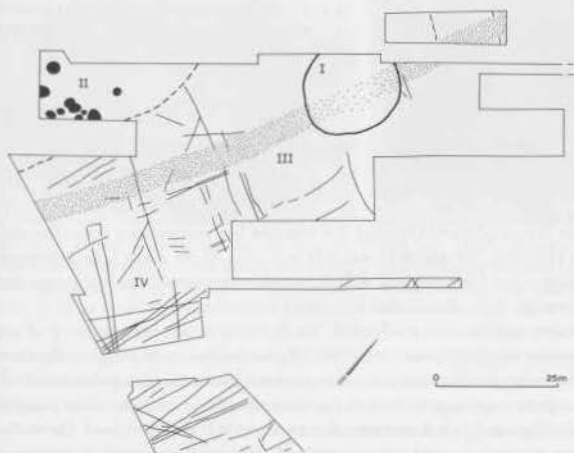

de *Kugelkopfnadel*, waarvan slechts één soortgelijk exemplaar bekend is. Dit is afkomstig uit Gollern (Kr. Uelzen) in Noord-Duitsland. De naald dateert waarschijnlijk uit de Midden-Bronstijd en werd gemeld door mevr. J. Offerman-Heijkens uit Kortenhoef.

Bron: J.J. Butler

Medemblik: IJsselmeer (afb. 6 en 7) De fam. J. Mastenbroek uit Onderdijk deed de afgelopen jaren op de IJsselmeerbodem, aan de voet van de dijk tussen Medemblik en Onderdijk, een groot aantal archeologische vondsten. Tot de fraaie collectie oudheden behoren enkele fragmenten van vuurstenen Skandinavische dolken, vuurstenen pijlpunten, mesjes en schrabbers, een doorboorde hanger van steen, benen priemen en een fragment van een menselijk schedeldak. De vondsten zijn afkomstig van een of meer verspoelde nederzettingen van de Laat-Neolithische Klokbeekcultuur (afb. 6).

M. Weel uit Medemblik ontdekte hier (in 1983 of 1984) tussen de stenen van de dijkvoet een hertshoornen geweibijl, datering vermoedelijk Laat-Neolithicum of Bronstijd (afb. 7).

Afb. 8. Velsen: Velsbroek. Een gedeelte van de opgravingsplattegrond met de belangrijkste sporen: I grafheuvel; II kuilenconcentratie in een depressie; III weg; IV omheiningen. Tek. IPP.

Op verscheidene plaatsen in de omgeving van Medemblik (op het grondgebied van de gemeenten Medemblik, Wieringen en Noorder-Koggenland) vond M. Weel tevens vier zogenaamde kubusstenen. Deze afgerond-vierkante stenen, waarvan de functie raadselachtig is, zijn onder meer bekend uit nederzettingen van de Laat-Neolithische Enkelgrafcultuur. Het verspreidingsgebied lijkt zich te beperken tot het noordelijk deel van Noord-Holland.

Texel: Den Burg In het Marsplan, een nieuwbouwwijk ten noordoosten van Den Burg, zijn de laatste jaren regelmatig vondsten uit de IJzertijd gedaan (Woltering 1988; 1989a). Ook dit jaar kwamen bij het graven van bouwputten en wegcunetten sporen aan het licht. Door de welwillende medewerking van de gemeente Texel, die een kraan ter beschikking stelde, kon een 6 m breed cunet worden onderzocht. Nadat het schone dekzand was geschaafd, tekenden zich over een afstand van 35 m tal van grondsporen af, waaronder paalkuilen, 'agrarische' kringgreppels en verkavelings- of afwateringsgreppels. Deze werden opgetekend door de archeologisch assistent, bijgestaan door de vinder, G. van Noort uit Den Burg.

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland 1989* (G.P. Alders).

Velsen: Velsbroekpolder (afb. 8-11) In deze polder, die in een snel tempo onder nieuwbouw verdwijnt, werd door het IPP opnieuw een opgraving uitgevoerd. Het onderzoek vond plaats in het kader van het Project Oer-IJ-Estuarium, op een plek ten zuidoosten van een in 1988 onderzochte lokatie (Therkorn 1989). Hier werd, aan de Westlaan, in een periode van 11 weken een halve ha opgegraven. De sporen die aan het licht kwamen dateren uit het

Afb. 9. Velsen: Velsbroek. Het primaire graf: de grafkuil is aan drie zijden bekleed met planken en bevat het skelet van een man. C14-datering: 3635 ± 30 BP (GrN-16893).

Laat-Neolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd. De vroegste bewoningsfasen bevonden zich op de strandwal van Haarlem, die afgedekt was met een circa 40 cm dikke laag duinzand. De jongste bevond zich in het Hollandveen. Afb. 8 laat de voornaamste sporen in een deel van het opgegraven terrein zien. Ze worden hieronder besproken.

- i. Een in meerdere fasen opgebouwde grafheuvel. Tot de vroegste fase behoort het graf van een volwassen man met een lengte van ca. 1,80 m. Hij was begraven, in hurkhouding met het hoofd in het NNO en het gezicht naar het oosten gewend, in een duintje op de strandwal. De grafkuil was langs de twee lange kanten en het voeteneind met ca. 6 cm dikke planken bekleed (afb. 9). De binnenzijde bestond uit schors waarop klei was gesmeerd. Op de bodem lagen plaggen, waarop de man was neergelegd. Het graf was verder gevuld met schoon zand en afgedekt met een deksel van boomschors. Een monster van de buitenste ringen van één van de planken had een C14-ouderdom van 3635 ± 30 BP (GrN-16893).

Het primaire graf was bedekt door een heuvel van 18 m doorsnede en een hoogte van slechts 20 cm. In dit heuvellichaam was een kuil gegraven, dat het hoofd van een jong kind bevatte. De heuvel werd nadien ten minste nog drie maal opgehoogd. De laatste twee ophogingslagen hadden elk een kern van schoon zand en een deklaag van plaggen. In de kern van de derde ophogingslaag werden scherven van een klokbeker aangetroffen. Op de vierde ophogingslaag lag een ring van klei. Deze fase correleert zeer waarschijnlijk met een ca. 70 cm diepe, vondstloze kuil in het centrum van de grafheuvel, die gevuld was met dezelfde klei. De voet van de heuvel lag op 1,40 m – NAP, de top (voor zover teruggevonden) bevond zich op 0,55 m – NAP.

Op de grafheuvel en rond de heuvelvoet werden nog enkele sporen aangetroffen: kleine kuilen (sommige met een pot of crematieresten) en drie kringgreppels, waarvan twee smalle rond de heuvelvoet. In de venige vulling van zowel de buitenste greppel als van sommige kuilen aan de buitenzijde ervan bevond zich hout en bot. Deze sporen wijzen erop dat deze plek tot in de IJzertijd, zelfs nadat de heuvel door veengroei minder herkenbaar was geworden, nog voor rituele doeleinden werd gebruikt. De grafheuvel is dus langer dan 1200 jaar in gebruik geweest.

- ii. Andere sporen die zeer waarschijnlijk samenhangen met rituele handelingen werden ontdekt in een moerassige depressie in de strandwal, op ongeveer 25 m ten zzw van de grafheuvel. In deze depressie, die maar voor een deel werd onderzocht, werden tien kuilen gevonden. Materiaal van één van de, stratigrafisch gezien, jongste kuilen – vermoedelijk een waterput met vlechtwerkbekleding (afb. 10) – had een C14-ouderdom van 3215 ± 30 BP (GrN-16896). Andere kuilen bevatten onder meer een bijna compleet runderskelet en een runderschedel met op een der horens een mandje van wilgetenen en boomschors geprikt (afb. 11). Een analyse van macro-resten van het venige materiaal leverde geen

Afb. 10. Velsen: Velsbroek. Eén van de latere kuilen in de depressie (II); een waterput met een wandbekleding van vlechtwerk. C14-datering 3215 ± 30 BP (GrN-16896).

Afb. 11. Velsen: Velsbroek. Eén van de vroegste kuilen in de depressie (II). Hij bevatte een runderschedel met een mandje van wilgetenen en boombast op een van de hoorns.

plantaardige cultuurindicatoren op (M. Otte, intern rapport IPP).

III. Over een afstand van 105 m konden resten van een weg worden vastgelegd. Het tracé werd gekenmerkt door meerdere, elkaar oversnijdende greppeltjes, met hier en daar de afdraken van runderhoeven. De weg is verscheidene malen opgehoogd met grond die naast de weg werd weggespit. Hierdoor bleven er, tot de aanvang van de veengroei in de IJzertijd, langs de weg depressies achter. Deze bundeling van koeiepaden leidde, daar waar de buitenste kringgreppel een opening had, over de grafheuvel heen en liep aan de andere kant in NNO-richting door. Als de weg in die richting verder wordt geprojecteerd, voert hij naar bekende nederzittingslokaties in de Velsbroekpolder en naar de plaats waar de grafheuvelgroep ligt die in 1978 werd opgegraven (Woltering 1979a).

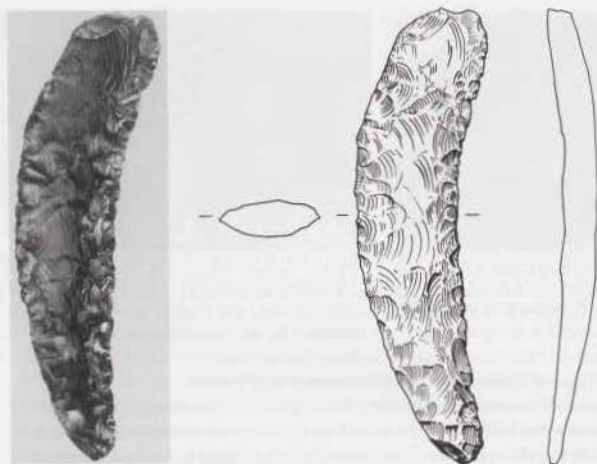
IV. Binnen het opgegraven gebied zijn ook eergetouwkrassen en sporen van omheiningen aangetroffen. De laatste zijn in afb. 8 met lijnen weergegeven. Deze sporen zijn niet vastgesteld onder de grafheuvel. De begrenzing wordt aan de westkant gevormd door de de pressie. Tussen omheiningen, eergetouwsporen en weg bestaat geen duidelijke relatie.

In de Velsbroekpolder worden vrijwel overal eergetouwkrassen aangetroffen. De afwezigheid van op landbouw wijzend stuifmeel in alle lagen waarin op de onderzochte lokatie wel eergetouwkrassen voorkomen, maakt dat over de functie van deze grondbewerking voorlopig geen duidelijkheid bestaat (D. van Smeerdijk, intern rapport IPP). De vele als omheiningen opgevatte reeksen paalgaatjes kunnen wel worden verklaard. Gedetailleerd onderzoek leidde tot de constatering dat gebruik is gemaakt van geprefabriceerde vlechtwerkheden van een bepaalde lengte. Mogelijk werden ze verzet als de verplaatsing van het vee daartoe aanleiding gaf, en werden zo kleine, in omvang variabele enclosures gevormd. De omheiningen zijn niet gelijktijdig met de ploeg- (of ontginnings)sporen: dat blijkt uit de verschillen in oriëntatie en uit de oversnijdingen. De sporen zijn afkomstig uit verschillende fasen, die mogelijk samenhangen met exploitatie in bepaalde seizoenen, met braakligging of, op langere termijn gezien, met verschillende sedimentatieperioden. De omheiningssporen en de eergetouwkrassen dateren uit de Vroege en Late Bronstijd.

In 1989 kon, evenals in voorgaande jaren, slechts een klein gedeelte van het onder nieuwbouw verdwenen gebied worden onderzocht. Het onderzoek is financieel ondersteund door de gemeente Velsen.

IPP, Amsterdam

L. Therkorn en H. van Londen

Afb. 12. Wieringermeer. Vuurstenen sikkel, lengte 16 cm. Schaal 1:2. Foto en tek. ROB.

Wieringen: Westerland J. Halff uit Midlum (Fr.) vond even ten westen van Westerland een snedefragment van een bronzen kokerbijl (Late Bronstijd) en twee fragmenten van niet nader te determineren fibulae uit de Karolingische periode.

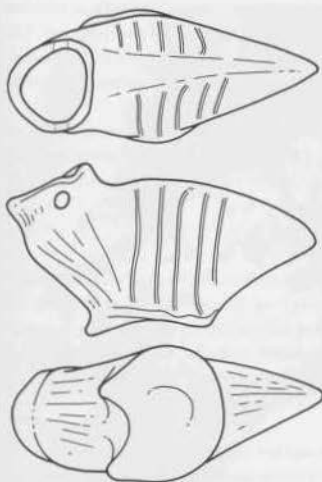
Wieringermeer (afb. 12) In sectie G (perceelnummers 10-12) bij Wieringerwerf werden enige tijd geleden door L. van der Giessen uit Slootdorp een vuurstenen bijltje, een vuurstenen schrabber en een kleine, doorboorde zandstenen slijpsteen gevonden.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Schagen 1989* (F. Diederik)

C. Kerkhaert uit Medemblik vond op een akker ten noordwesten van die plaats een vuurstenen sikkel uit de Late Bronstijd (afb. 12). De vondst is in bezit van de melder: M. Weel te Medemblik.

Romeinse Tijd

Noord-Holland In verband met het samenstellen van een nieuwe archeologische meldingskaart voor Noord-Holland zijn door de archeologisch assistent, in het laatste kwartaal van 1989 samen met S.W. Jager, op vele plaatsen verkenningen uitgevoerd en vindplaatsen door middel van boringen en proefputjes onderzocht, onder meer in de gemeenten Heemskerk, Anna Paulowna, Schagen en Zijpe. Op deze wijze kon het overzicht van archeologisch waardevolle terreinen in deze provincie worden uitgebreid met onder meer een aantal overslibde nederzettingen uit de Romeinse Tijd in Polder E ten noorden van Schagen. De verkenningen worden in 1990 voortgezet.

Afb. 13. Schagen: Muggenburg. Gerestaureerd, hol aardewerken dierfiguurtje, vermoedelijk een vogel voorstellend, gevonden in een inheems-Romeinse kuil. Schaal 1:2. Foto en tek. ROB.

Schagen: Muggenburg (afb. 13) De werkgroep Schagen van awn-afdeling Noord-Holland-Noord was actief in de nieuwbouwwijk Muggenburg, direct ten zuiden van Schagen. Hier werden werkputten en sleuven gegraven om een inheems-Romeinse nederzetting te onderzoeken. De betreffende woonplaats is de laatste van een serie van twaalf, die verdwijnt onder de nieuwbouw. De afgelopen jaren zijn in dit gebied al verscheidene opgravingen uitgevoerd, onder meer door het IFF (Therkorn 1984).

Aangezien de meeste grondsporen door erosie van het veen zijn verdwenen – alleen kuilen en diepe greppels zijn soms bewaard gebleven – en men hoopte aan de hand van het verspreidingspatroon van vondsten bepaalde structuren te kunnen traceren, werden de putten in vakken van twee bij twee meter uitgegraven. Op deze wijze bleek het mogelijk, mede aan de hand van een haardplaats van opgestapelde potscherven, de ligging van een huis te reconstrueren en de plaats van de wanden aan te wijzen.

Tot ieders verrassing kwam bovendien in een van de werkputten een serie paalgaten van een huis te voorschijn. Door gelukkige omstandigheden (een iets hoger reikende ondergrond en een relatief dun veendek) reikten de paalkuilen van dit huis tot in de zavelige ondergrond. Bij de vermoedelijke ingang werd een kuil blootgelegd, die onder meer de scherven bevatte van een hol aardewerken dierfiguurtje, vermoedelijk een vogel voorstellend (afb. 13). De kop die er los op heeft gezeten ontbreekt.

In een andere kuil stonden twee potjes, ter weerszijden van een aangepunte eiken paal. De verdere inhoud van deze kuil bestond uit enkele botten en een scherp terra sigillata met het naamstempel van de pottenbakker Criciro. Deze was in Trier werkzaam tussen 180 en 210 na Chr.

Het assortiment vondsten duidt op een zekere welstand van de bewoners, getuige de relatief grote hoeveelheid importen (terra sigillata, kralen en glas). Twee vondsten verdienen bijzondere aandacht: enkele stukken van een ijzeren maliënkolder, zoals die door soldaten ge-

dragen werd, en een muntje dat, hoewel vrijwel geheel vergaan, toegeschreven kan worden aan keizer Victorinus, die tussen 268 en 270 het westelijk deel van Europa controleerde. Dit muntje is het jongste Romeinse geldstuk, dat uit Schagen en omgeving bekend is. De bovenkant van het gehele vondstenpakket was verbrand. Dit wijst erop dat de nederzetting door brand aan haar einde is gekomen.

Schatgravers zorgden tijdens het onderzoek voor ernstige overlast en rictten, geleid door hebzucht, in een van de werkputten herhaalde malen vernielingen aan. Een aanvullend onderzoek zal, gezien ook de belangrijke ontdekking van de sporen van een huis, in 1990 door het IPP, in samenwerking met de AWN, worden uitgevoerd.

vin: *Jaarverslag AWN-werkgroep Schagen 1989* (F. Diederik)

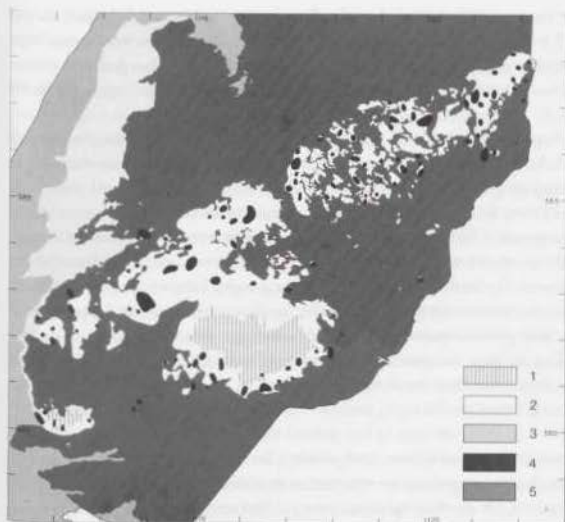
Schagen: centrum Op het voormalige fabrieksterrein tussen het Rapenpad, de Nieuwstraat en het Noord verrichtten leden van de AWN-werkgroep Schagen waarnemingen. Aan de zijde van de Nieuwstraat werd, begraven onder een subrecente ophogingslaag, een dik pakket sterk verspoelde as uit de Romeinse Tijd aangesneden en kwam een twee meter diepe kuil, die vol nederzettingsafval (scherven en botten) bleek te zitten, te voorschijn.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Schagen 1989* (F. Diederik).

Texel (afb. 14) De veldkartering werd voortgezet en aan het eind van het verslagjaar definitief afgesloten. Het eiland werd dit jaar in maart, april en oktober bezocht. Daarbij werden, op niet eerder belopen akkers, 27 vindplaatsen geregistreerd. In 3 gevallen is sprake van een uitbreiding van een al eerder (op een aangrenzend perceel) vastgestelde vondstenconcentratie. Het aantal nieuwe vindplaatsen bedraagt dus 24. Hieronder bevinden zich 4 vondstenconcentraties: vermoedelijke woonplaatsen, waarvan er 1 twee verschillende perioden beslaat. Op bijna alle vindplaatsen zijn (ook) losse vondsten verzameld. De nieuwe concentraties dateren uit: Late IJzertijd-Romeinse Tijd (3 vindplaatsen); Vroege Middeleeuwen, Merovingische periode (1 vindplaats); Late Middeleeuwen (1 vindplaats). De losse vondsten dateren uit: Late Bronstijd-Midden-IJzertijd (3 vindplaatsen); Late IJzertijd-Romeinse Tijd (10 vindplaatsen); Vroege Middeleeuwen, Merovingische periode (1 vindplaats); Vroege Middeleeuwen, Karolingische periode (1 vindplaats); Late Middeleeuwen (20 vindplaatsen).

De kartering heeft zich over 15 jaar uitgestrekt (1975-1989). Het totaal aan belopen oppervlak is nog niet precies uitgerekend maar bedraagt volgens een globale meting ca. 23 km². Dit is ca. 36% van het karteringsgebied. Het aantal registraties is sinds een tussentijdse evaluatie van de effectiviteit van de toegepaste karteringsmethode, over de periode 1975-1977 (zie Woltering 1979b), toegenomen van 247 tot ca. 700. Hiertoe behoren 185 ruimtelijk niet aanheensluitende vondstenconcentraties (in 1977: 92).

Het globaal vaststellen van omvang, aard en kwaliteit van de ter plaatse van de concentraties eventueel (nog) aanwezige woonlagen door middel van boringen is sinds 1984 een vast onderdeel van de kartering geweest. In totaal zijn in de geregistreerde concentraties en op een aantal plaatsen daarbuiten 598 boringen gezet. Deze hebben duidelijk gemaakt dat veel nederzettingsterreinen in de loop der eeuwen zijn opgehoogd en dat zich, mede als gevolg van het beschermende effect van deze ophogingen, op veel plaatsen nog goed geconserveerde bewoningssporen in de bodem bevinden. In slechts 6 of 7 gevallen bleek, op grond van de geologische situatie, dat het tijdens de veldkartering opgeraapte materiaal van elders aangevoerd moet zijn.

Afb. 14. Texel. Door archeologisch onderzoek bekende ophogingen. Weergegeven zijn nederzettingsterreinen waar de ongestoorde ondergrond dieper dan 0,7 m onder het maaiveld ligt. Legenda kaartondergrond: 1. keileem; 2. dekzand; 3. oude duinen; 4. zeeafzettingen; 5. jonge duinen. Tek. rov.

Opgehoogde woonplaatsen werden op Texel al eerder vastgesteld: bij de opgravingen die in 1967 en 1971-1975 aan de noordwestrand van Den Burg (Beatrixlaan) werden uitgevoerd (Van Es 1967a; Woltering 1975), bij opgravingen en waarnemingen in het centrum van Den Burg (Van Es 1967b), tijdens waarnemingen in het centrum van het dorp De Waal (Woltering 1972) en bij waarnemingen door amateur-archeologen in de buurt van Den Hoorn en De Westen (Van Tent/Woltering 1973, vindplaatsen 28 en 29). In Den Burg en De Waal was het ophogingspakket plaatselijk dikker dan 2 m; bij De Westen werd, in een zandwinningsput, een dikte van 1,5 m vastgesteld; bij Den Hoorn doorsneed een nieuwe weg een meer dan 1 m hoog terpie.

In al deze gevallen konden de ophogingen aan de hand van aardewerkvondsten worden gedateerd: Den Burg, Beatrixlaan – Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen; Den Burg, centrum – Vroege en Late Middeleeuwen; De Waal, centrum – Romeinse Tijd, Vroege en Late Middeleeuwen; Den Hoorn – Late IJzertijd-Vroeg-Romeinse Tijd; De Westen – Romeinse Tijd.

Welke omstandigheden op de hier genoemde lokaties tot ophoging aanleiding gaven is niet in alle gevallen zonder meer duidelijk. Bij Den Hoorn ligt het Pleistocene oppervlak onder de ophogingen op ca. 0,5 m boven NAP. Deze woonplaats maakt deel uit van een zich tussen het centrale Pleistocene plateau en de keileemopduiking van Den Hoorn uitstrekken-de reeks. De ondergrond bestaat uit een dekzandrug waarvan het oppervlak voor het grootste deel tussen NAP-hoogte en 0,5 m boven NAP ligt en die – voor zover hij niet is geëro-

deerd – met een dunne, mariene afzetting is bedekt. Door ontwatering van het veen als gevolg van de Duinkerke I-transgressiefase werd de rug in de Late IJzertijd bewoonbaar. Vernatting en weer toenemende veengroei in de periode voorafgaand aan de Duinkerke II-transgressiefase noodzaakten al spoedig tot de ophoging en daarna tot het prijsgeven van de woonplaatsen.

Het Pleistocene zandoppervlak onder de andere hierboven genoemde ophogingen ligt aanzienlijk hoger: 1 tot 1,5 m of meer boven NAP. Er zijn aanwijzingen dat ook op deze hogere, ruim boven het toenmalige gemiddelde zeeniveau gelegen niveaus een stijgend grondwaterpeil in de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen de directe aanleiding tot de ophoging der woonplaatsen is geweest. Dit wordt gesuggereerd door de omvangrijke schaal waarop in de bij Den Burg, Beatrixlaan, opgegraven woonplaatsen tijdens deze perioden afwateringsgreppels zijn gegraven. De Laat-Middeleeuwse ophogingen kunnen in verband worden gebracht met de Duinkerke III-transgressiefase, die op Texel een sterk eroderende werking heeft gehad. Voor deze periode moet een stormvloedhoogte van minstens 1 m + NAP worden aangenomen. Van de lage dekzandheuvels tussen De Waal en Oosterend zou het merendeel zonder ophoging onbewoonbaar zijn geworden.

Bij door de Stiboka uitgevoerd onderzoek, ter voorbereiding van blad Texel van de Bodemkaart van Nederland 1:50.000, werden in het gebied tussen De Waal en Oost op meer dan tien lokaties opgehoogde woonplaatsen vastgesteld. De grotere zijn als 'oude bewoningsplaats' op de Bodemkaart aangeduid en worden in de toelichting (Kloosterhuis 1986, p. 107-8) als terp omschreven. De meeste ophogingen zijn, inclusief de moderne bouwvoor, dikker dan 1,2 m (de boordiepte). Bij verscheidene van deze terpjes werd vastgesteld dat ze ontstaan zijn op een dekzandheuveltje. Enkele blijken aangelegd op marien sediment (afzettingen van Duinkerke II of III). Over de datering heeft het Stiboka-onderzoek geen uitsluitel gegeven. Door de Stiboka wordt aangenomen dat de meeste terpjes tussen 1200 en 1400 zijn ontstaan.

Het door de ROB uitgevoerde booronderzoek, waarin ook de Stiboka-terpjes zijn opgenomen, heeft het aantal geregistreerde opgehoogde woonplaatsen aanzienlijk uitgebreid. Op ongeveer 100 lokaties werden ophogingen vastgesteld waarvan de dikte, inclusief de moderne bouwvoor en plaatselijk een dun esdek, meer dan 0,7 m bedraagt. Op ca. 75 van deze plekken is meer dan 1 m opgehoogd, op ruim 10 meer dan 1,5 m. Op het kaartje (afb. 14) zijn alle door archeologisch onderzoek bekende, meer dan 0,7 m opgehoogde lokaties weergegeven. Vorm en omvang van de opgehoogde gebieden kunnen slechts globaal worden weergegeven, doordat de informatie meestal afkomstig is uit niet meer dan enkele boringen of waarnemingen per vindplaats.

De verspreiding van de ophogingen blijkt niet wezenlijk te verschillen van die van de woonplaatsen in het algemeen (vergelijk bijvoorbeeld Woltering 1979b, fig. 51-56). Sommige van de opgehoogde woonplaatsen vertonen wat hun naar verhouding hoge ligging betreft (één of meer meters boven NAP) overeenkomsten met de opgegraven site aan de Beatrixlaan te Den Burg en lijken niet alleen door terp- maar ook door tellvorming te zijn ontstaan. Bij andere, lager gelegen ophogingen is, evenals bij het hiervoor al genoemde terpie bij Den Hoorn, sprake van echte huisterpen.

De laatste categorie komt met name voor aan de randen van het centrale Pleistocene plateau, in het door vele kleine dekzandkopjes en -ruggen (veelal opgehoogde, naar nu is gebleken) gekenmerkte gebied tussen De Waal en Oosterend, en in het gebied waar het Pleistoceen oppervlak met een slechts dunne Holocene afzetting is bedekt. Het onderzoek heeft op-

nieuw duidelijk gemaakt dat het huidige oppervlakterelief van het Pleistoceen op veel plaatsen beduidend afwijkt van de prehistorische situatie.

De datering van de nieuw geregistreerde ophogingen moet, zolang verder onderzoek niet heeft plaatsgevonden, worden afgeleid uit de aan het oppervlak verzamelde nederzettingsvondsten en uit de zo af en toe opgeboorde aardewerkscherfjes. Het opgeboorde materiaal dateert vrijwel uitsluitend uit de periode Late IJzertijd-Romeinse Tijd. In een enkel geval is waarschijnlijk sprake van wat ouder materiaal, daterend uit de eindfase van de Midden-IJzertijd. Deze vondsten geven in ieder geval een terminus post quem voor de ophogingen.

De oppervlaktevondsten dateren uit de Late IJzertijd, Romeinse Tijd, Vroege en Late Middeleeuwen. Ongeveer de helft van de opgehoogde woonplaatsen heeft nederzettingsmateriaal uit meerdere perioden opgeleverd. Dit materiaal is in het algemeen door normale landbouwactiviteiten aan het oppervlak gekomen. Er mag worden verondersteld dat het zich oorspronkelijk niet meer dan 0,3 of hoogstens 0,4 m onder het maaiveld bevond. Hoewel de in de periode 1954-1967 uitgevoerde ruilverkavelingswerken ook wel materiaal van diepere niveaus naar boven kunnen hebben gebracht mag wel worden aangenomen dat de oppervlaktevondsten meestal uit de bovenste ophogingslagen afkomstig zijn.

Het onderzoek is uitgevoerd door de ROB (P.J. Woltering, P.C. van Beest).

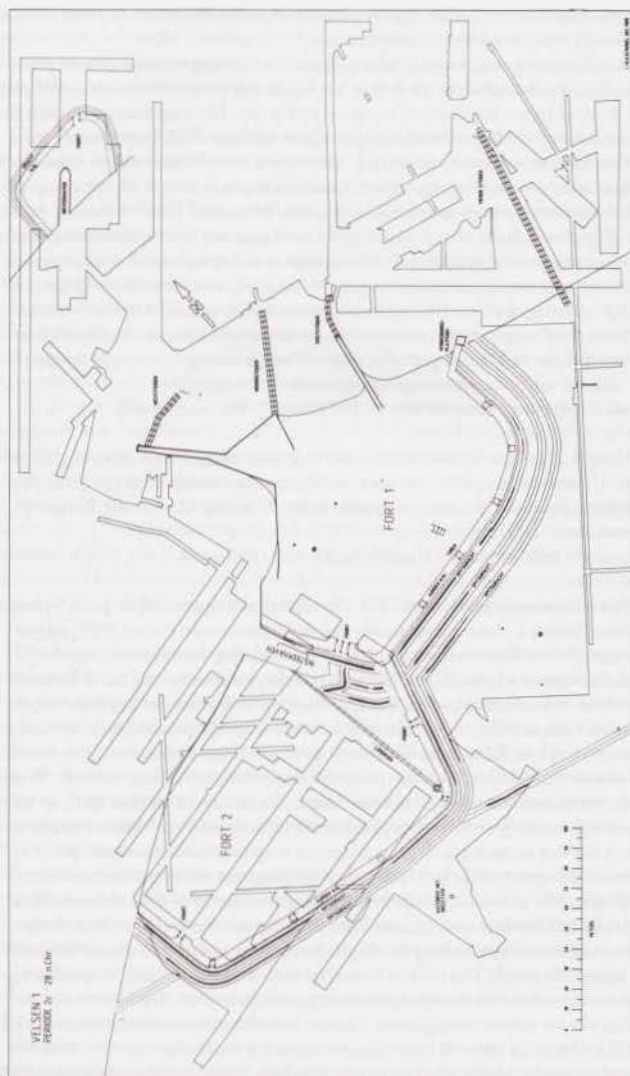
Uitgeest: Rijksweg 9 Op een drietal plaatsen bij wegaansluitingen van Rijksweg 9, ter hoogte van Uitgeest, verzamelden leden van Awn-werkgroep Zaanstreek scherven uit de Romeinse Tijd. Verkenningen van het nieuwe wegtracé van Rijksweg 22, richting Beverwijk, hadden geen resultaat.

Bron: *Grondspoor* 93, 1989, p. 12 (C.J. van Roon).

Velsen: Noord Spaarndammer polder (afb. 15) In 1989 zijn de opgravingen in het Vroeg-Romeinse castellum Velsen 1, dat door de aanleg van de Wijkertunnel (vanaf 1990) zal verdwijnen, voortgezet. Er werd in samenwerking met Awn-afdeling Kennemerland, een 'afsluitend' onderzoek uitgevoerd waarbij tot ieders verrassing ten westen van het al bekende fort een tweede kamp te voorschijn kwam. De opgraving duurde hierdoor in plaats van de geplande acht weken ruim twintig weken. Het onderzoek is mogelijk gemaakt door de ruime financiële ondersteuning van Rijkswaterstaat en de provincie Noord-Holland. Hier wordt verslag gedaan van de resultaten die op de laatste hoofdperiode betrekking hebben. Voor verslagen over eerder onderzoek wordt verwezen naar de kronieken in *Holland* 12-15 en 20.

Periode 2 (ca. 25-28 na Chr.). In de laatste periode van de bezetting van Velsen 1 werd een trapezoidaal gevormd fort aangelegd, dat was omgeven door een aarden wal met poort en torens, met daarvoor drie grachten (afb. 15). De doorstroming van de havens werd verbeterd door de vervanging van de al bestaande dammen met open steigers of door de toevoeging van open steigers. Buiten het fort werd in oostelijke richting een vierde, 90 m lange steiger aangelegd. Verrassend was de ontdekking dat de grachten in het westen niet tot aan de oever doorliepen. De binnenste gracht liep tot een insteekhaven, de twee buitenste eindigden op enige afstand daarvan, zodat een doorgang naar de poort open bleef. Ten westen van het fort bevonden zich slechts enkele waterputten. Daarbij was één uitzonderlijk grote, die via een houten aquaduct de schepen in de insteekhaven van drinkwater voorzag. Het militaire buitengebied werd omgeven door een enkele gracht, die deels onder de verdediging van het latere fort 2 kwam te liggen. De ontdekking van dit tweede fort was de sensatie van 1989.

Voorlopig lijkt het erop dat fort 2 – voorzien van een aarden wal en twee grachten, en

Afb. 15. Velsen; Noord Spaarndammer polder. Opgravingsplattegronden van fort 1 en het in 1989 ontdekte fort 2. Tek. I.P.P.

tegen fort 1 aangebouwd – na de strubbelingen tussen de Romeinen en Friezen in 28 na Chr. is aangelegd. Tijdens de belegering van fort 1 is een grote hoeveelheid loden slingerkogels door de benarde Romeinen naar de aanvallende Friezen geslingerd (alleen al dit jaar werden er 200 gevonden). Na de met moeite afgeslagen aanval zijn de gesneuvelde niet alleen in het havenbekken terecht gekomen, maar ook in waterputten begraven (zie onder). Te hulp schietende Romeinse troepen moesten óók ondergebracht worden en daarvoor lijkt fort 2 gebouwd te zijn. Dit werd al snel verlaten, gelijk met fort 1. Bij de ontruiming zijn meer dan 1500 tentharingen in de binnenste gracht van fort 2 en in het havenbekken terecht gekomen.

In 1989 was de aandacht op twee delen van het opgravingsterrein gericht: 1) het havenbekken, waarin ook organisch afval als hout en leer door directe afdekking met zand en door de hoge grondwaterstand uitstekend geconserveerd is; 2) de verdediging en een deel van het binnenterrein van de laatste fase van het fort. Hier is in de Middeleeuwen ca. 2 m van het oorspronkelijke oppervlak door water weggeslagen, zodat de vondsten niet meer op hun oorspronkelijke plek liggen en vaak sterk zijn gesleten. Bovendien is organisch materiaal (behalve bot) verloren gegaan, doordat het grondwater hier te laag staat. Alleen organische vondsten in diepe grondsporen als waterputten en grachten zijn niet door verspoeling en de inwerking van lucht aangetast.

Het wetenschappelijk belang van de vondsten is dat deze een hiaat in de kennis van het Vroeg-Romeins materiaal opvullen. Vroeg-Romeinse forten die tijdens de Romeinse Germania-offensieven in Duitsland zijn aangelegd dateren voornamelijk tot 9 na Chr., terwijl de grootste Romeinse militaire activiteiten in Nederland vanaf 40 na Chr. dateren. Van deze forten zijn slechts enkele in de tussenliggende periode bezet geweest. Het probleem is echter dat hier veelal vermenging van vondstmateriaal heeft plaatsgevonden, zodat een nauwkeurige datering binnen deze periode een probleem is. Dit is echter in Velsen niet het geval; deze plek is namelijk maar zeer kort bezet geweest en juist binnen de genoemde periode. De datering, 16-28 na Chr., is vooral gebaseerd op historische gegevens en op enkele vondsten, zoals munten.

Het karakter van de vondsten blinkt niet uit door luxe en laat duidelijk de functie van Velsen 1 zien. Zo duiden uitrustingsstukken als koppelgespen, wapens en fragmenten van lichaamspantser op de militaire functie van het kamp. Daarnaast zijn er andere metaalvondsten, zoals onderdelen van kleding en gebruiksvoorwerpen: fibulae (mantelspelden), messen, emmerhengsels e.d.

Zeer belangrijk zijn de houtvondsten uit het havenbekken. Houten stoppen en deksels zijn veelvuldig aangetroffen; in het havenbekken komen houten deksels zelfs meer voor dan deksels van aardewerk. Ook houten kommen dienen hier vermeld te worden, omdat soms duidelijk een aardewerk- of glasvorm in hout is geïmiteerd (of juist andersom). Houten (minder breekbaar) vaatwerk kan onderdeel hebben uitgemaakt van de marsbepakking van de soldaten, zoals ook voor het bronzes, duurder vaatwerk geldt. Bij vestiging in een vast kamp kon het dan vervangen worden door het breekbare aardewerk en/of glas. Deze constatering dragen bij tot het beeld van de economie op (supra)regionale schaal. Houten tentharingen en fragmenten van leren tenten geven een beeld van de woonomstandigheden binnen het fort. Onder de houtvondsten bevinden zich ook stukken die met de scheepvaart in verband gebracht kunnen worden, zoals fragmenten van scheepsplanken, ribben, katrollen en loden reparatieplaten.

Het meeste in Velsen gevonden aardewerk is geïmporteerd. Goed te traceren importen

zijn kommen en borden van terra sigillata met naamstempels of reliëfversiering. Aangezien veelal bekend is waar en in welke periode de betreffende pottenbakker zijn produkten afleverde, kan ook dit materiaal dienen voor de datering van vindplaatsen. Een derde van de in Velsen 1 gevonden terra sigillata komt uit Italië (Arezzo, Pisa), de rest uit Zuid-Frankrijk (La Graufesenque).

Het botmateriaal uit Velsen omvat voornamelijk slachtafval en maaltijresten van verschillende dieren. De visresten zijn afkomstig van zoet- en zoutwatervissen en (in tegenstelling tot eerdere berichten) ook van kleine soorten en exemplaren. De menselijke overblijfselen kunnen voornamelijk met de schermutselingen met de Friezen in 28 na Chr. in verband gebracht worden. Andere aanwijzingen voor strijd zijn de in het havenbekken gevonden wapens, zoals speerpunten, de greep van een gladius (steekzwaard) en loden slingerkogels, die overigens ook op het land gevonden zijn. De slingerkogels omvatten verschillende typen, waarbij opvalt dat steeds minder zorg is besteed aan de afwerking. Wellicht waren de Romeinen genooddaakt tijdens de strijd met hun vingers in het natte zand gietvormen voor nieuwe kogels te maken. Uit de verspreiding van de kogels zijn de aanvalsgolven van de Friezen te achterhalen. De eerste aanvalsgolf was gericht op de zuidhoek van het fort, de tweede kwam over water.

De losse mensenbotten uit het havenbekken zijn waarschijnlijk van gesneuvelden die in het water vielen. De in de waterputten gevonden complete skeletten zijn mogelijk Romeinen die na de slag van hun kameraden een noodbegrafing kregen. De twee in 1989 gevonden skeletten zijn niet meer in het bezit van hun persoonlijke wapens, in tegenstelling tot het in 1977 in Velsen 1 gevonden individu. Wel is van beiden de mantelspeld gevonden en kwam een munt uit de periode 22-30 na Chr. te voorschijn.

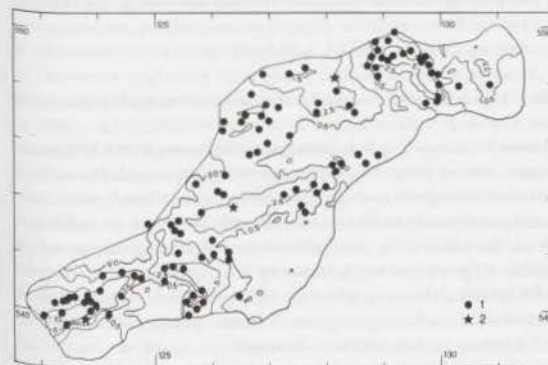
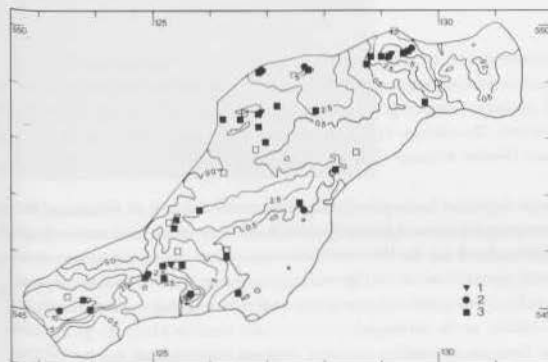
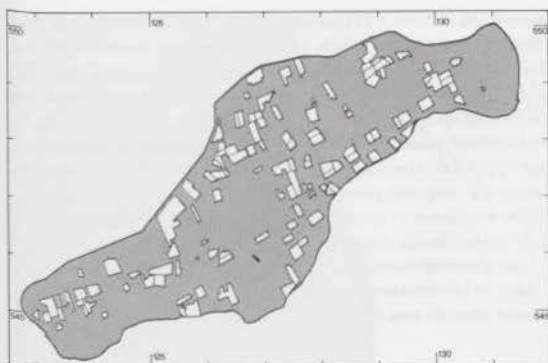
In het zuidelijk deel van het opgegraven gebied zijn veel kleiwinningsputten aangetroffen: sporen van 12e- en 13e-eeuwse steenbakkersactiviteiten. Er werd klei gewonnen voor de produktie van kloostermoppen. Mogelijk was deze industrie gericht op de bouw van de Engelmunduskerk in Oud-Velsen. De putten konden door kogelpot-, badorf- en andenneaardewerk, en misbaksels van kloostermoppen en daktegels worden gedateerd.

IPP, Amsterdam

J.-M.A.W. Morel en A.V.A.J. Bosman

Wieringen (afb. 16) De veldkartering is voortgezet en voorlopig afgesloten. In 1989 werden, op nog niet eerder belopen akkers, 10 nieuwe vindplaatsen geregistreerd: 3 vondstenconcentraties en 7 vindplaatsen met uitsluitend losse vondsten. Bij de concentraties gaat het om 1 nederzetting uit de Late Middeleeuwen en om 2 waarschijnlijke nederzettingen uit de Vroege Middeleeuwen (één uit de Merovingische en één uit de Karolingische periode). De losse vondsten, die ook van twee van de drie nederzettingsplekken afkomstig zijn, dateren uit de Late Middeleeuwen (9 vindplaatsen) en Vroege Middeleeuwen, Karolingische periode (1 vindplaats).

Afb. 16. Wieringen. Boven: het tijdens de veldkartering in de periode 1976-1989 belopen gebied (wit). Midden en onder: de tijdens de veldkartering geregistreerde vindplaatsen. 1. Vroege en/of Midden IJzertijd; 2. Late IJzertijd en/of Romeinse Tijd; 3. Vroege Middeleeuwen (Merovingische en Karolingische perioden). Onder: 1. Late Middeleeuwen; 2. de kerkdorpen Westerland, Hippolytus-hoef, Oosterland en het oude kerkhof van Stroe. Open symbolen duiden op onzekere datering. Schaal 1:100.000. Tek. ROB.

De kartering op Wieringen heeft zich over 14 jaar uitgestrekt (1976-1989). Tijdens deze periode werd het gebied jaarlijks (met uitzondering van 1983 en 1986) bezocht: meestal slechts één maal, in de winter. De toegankelijkheid bleek steeds bijzonder gering. Het gebied ligt grotendeels in grasland en hierin is in de loop der jaren weinig verandering opgetreden. Van de ca. 20 km² die het onderzoeksgebied groot is, zijn uiteindelijk ca. 3,5 km² (ca. 17,5%) belopen. Aan potentieel beloopbaar gebied (voornamelijk grasland) resteert nog ca. 14,5 km² (ca. 72,5%). Het overige oppervlak is bebouwd of door andere oorzaken ontoegankelijk. De verschillende oppervlakten zijn nog niet precies berekend.

Er werden 113 afzonderlijke vindplaatsen geregistreerd, waaronder 13 vondstenconcentraties. De verdeling over de verschillende archeologische perioden is als volgt: Midden-IJzertijd: 6 vindplaatsen; Late IJzertijd-Romeinse Tijd: 7 vindplaatsen; Vroege Middeleeuwen: 40 vindplaatsen; Late Middeleeuwen: 104 vindplaatsen.

Het onderzoek is uitgevoerd door de ROB (P.J. Woltering, P.C. van Beest).

Middeleeuwen en later

Alkmaar Aan de Schoutenweg was, na sloop van de bestaande bebouwing, een klein onderzoek mogelijk. Het punt is gelegen tegenover het stadhuis, dus in de vroegste uitbreidingsfase. Uit een drietal vlakken werden gegevens over de ophogingen en oudste bewoningsfase, met onder meer een 12e-eeuwse erfafscheiding, verkregen.

Bron: *Jaarverslag Openbare Werken Alkmaar* 1989 (E.H.P. Cordfunke).

Alkmaar: Oudorp Awn-werkgroep Oudorp zette, in samenwerking met de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten en de werkgroep Heiloo, haar onderzoek naar archeologische overblijfselen op de strandwal bij de Westerstraat voort. Een proefopgraving vond plaats op het perceel Westerstraat 57, waar een bewoningslaag met sporen van een opstal uit de 13e eeuw en een laat-17e/vroeg-18e- eeuwse put werden blootgelegd. De vindplaats was door latere bouwactiviteiten sterk verstoord.

Op het industrieterrein Beverkoog werden een deel van een dijklichaam uit de 11e-13e eeuw, bestaande uit mest, klei en huisafval, en een Laat-Middeleeuwse woonlaag met een waterput onderzocht.

Bron: *Jaarverslag Awn-werkgroep Oudorp* 1989 (A.A.J. Smit).

Amsterdam: centrum (afb. 17) In de stadskern van Amsterdam werden drie opgravingen verricht.

In de bouwput voor de nieuwbouw van C & A Amsterdam (Nieuwendijk 194-196) werd, na een waarneming op 14 april, tussen 20 en 28 juli een opgraving uitgevoerd. Het onderzoek was van beperkte duur; niet vanwege het archeologisch belang van de lokatie maar door het feit dat er geen diepe bouwput gemaakt werd. Op deze plaats bevindt zich de oudste bewoning langs de westoever van de Amstel. Op verschillende percelen aan de Nieuwendijk en de Kalverstraat is bij eerdere opgravingen een bebouwing vanaf omstreeks 1200 vastgesteld. Daar de nu onderzochte lokatie vlak ten noorden van de Dam ligt werd een kleine sleuf gegraven met als doel te zien of wellicht de omgeving van de Dam een bijzondere plaats in de ontwikkelingsgeschiedenis van de oudste stadskern inneemt.

De sleuf gaf de volgende informatie: op het ongeroerde veenpakket (ruim 3,5 m - NAP)

Afb. 17. Amsterdam: centrum. Muurresten en fundering (een eikehouten roosterconstructie) van een stenen huis uit de tweede helft van de 14e eeuw, opgegraven aan de Warmoesstraat, gezien vanuit het oosten. Foto Afd. Archeologie Amsterdam.

bevindt zich een dunne overstromingslaag, die moet worden toegeschreven aan de overstromingen van 1164, 1170 en 1176. Direct hierop ligt een ophogingspakket van ongeveer 1,5 m. De oudste sporen van bewoning hierin dateren uit omstreeks 1200. Gedurende het midden van de 13e eeuw werd opnieuw opgehoogd voor bebouwing. Deze gegevens passen in het eerder verkregen beeld van de bewoningsgeschiedenis aan de Kalverstraat en Nieuwendijk: bewoning op de 12-eeuwse overstromingslagen vanaf ca. 1200.

Van het vondstmateriaal verdient een hoeveelheid 13-eeuwse textielfragmenten bijzondere vermelding. Van een fraai weefsel in linnenbinding, geweven met 12 draden per cm en met gestreepte partijen aan de randen, wordt vermoed dat het gaat om een geïmporteerd, professioneel vervaardigd produkt.

De tweede opgraving vond plaats in de Mozes en Aäronkerk, tussen 21 augustus en 26 september. Mankementen aan de kerk waren reden een groot deel van de kerkvloer open te breken. De daaronder aangetroffen oude muren, kelders en putten waren aanleiding tot onderzoek over te gaan. De huidige kerk werd gebouwd in de jaren 1837-1841. Daarvoor stond op deze plaats aan de Jodebreestraat een complex huizen, waarvan de huizen Moyses en Aaron de bekendste waren. In deze huizen werd in het begin van de 17e eeuw een schuilkerk ingericht, die succesvol bleek. De kerk werd later uitgebreid met onder meer een huis aan de Houtgracht (het huidige Waterlooplein), waarin Baruch de Spinoza gewoond zou hebben. Deze buurt, die vanaf 1604 werd volgebouwd, werd in de loop van de 17e eeuw vooral door Portugese en Duitse Joden als vestigingsplaats gekozen. Hoewel tijdens de opgraving verschillende bouwgegevens van huizen, waaronder dat van vermoedelijk Baruch de Spinoza, werden vastgelegd, werd geen huisraad van deze vermaarde filosoof gevonden. Uit afvalputten van belendende percelen aan de voormalige Houtgracht kwamen verschillende voor-

werpen te voorschijn, die er op duiden dat hier nog tot ca. 1800 Joodse bewoners leefden. Zo staan de namen Boas en Samuel op laat-18e-eeuwse Goudse kleipijpen. Meer kenmerkend voor de aanwezigheid van Joodse bewoners zijn evenwel de botresten. Dit consumptieafval omvat namelijk een hoog percentage kippebotten (niet zelden vergezeld van loden met het opschrift KOSJER), terwijl varkensbotten afwezig zijn.

Van 16 tot 22 november werd een onderzoek uitgevoerd op een terrein aan de noordzijde van de Dam, tussen de Beurssteeg en de Warmoesstraat (direct naast de Bijenkorf). De gehele lokatie bleek te bestaan uit opgehoogde gronden, ter plaatse van de Amstelbedding. Deze ophogingen of aanplempingen bestaan uit klei en huisafval met vondsten, dat in de oudste lagen uit omstreeks 1200 dateert. Het veen bevond zich dicht bij de Warmoesstraat op ca. 3 m – NAP en liep richting Amstel snel af tot 4 m – NAP. Op het veen was door de Amstel een ongeveer 30 cm dikke baggerlaag afgezet; hierop volgden de ophogingslagen, met daarin op 1,50 m – NAP en op 1,17 m – NAP bewoningslagen.

Van de huizen werden delen opgegraven met wanden van vlechtwerk, een stookvloer van aangestampte leem en een ingegraven aspot. Deze huizen dateren uit de periode 1275 tot 1350. Op het oudste loopvlak werd een zilveren obool van Floris V, geslagen tussen ca. 1256 en 1266, gevonden. Dit is de kleinste denominatie uit die tijd. Het opgegraven exemplaar is uniek en vertegenwoordigt een nieuw munttype.

Boven deze ophogingslagen bevond zich een voor Amsterdam zeer uitzonderlijk huis, daterend uit de tweede helft van de 14e eeuw. Het had de korte zijde aan de Warmoesstraat, was 7,5 m breed en 19,5 m lang (afb. 17). In het achterdeel bevond zich een kamer of binnenhaard van 8 m lengte, die door een aparte muur gescheiden was van het voorhuis. De fundering bestond uit een roosterconstructie van eikehout, volgeheid met elzen en berken. Dit soort constructies wordt gewoonlijk slechts aangetroffen onder kerken, kloosters, gasthuizen en poortgebouwen. Hier ging het zeer waarschijnlijk om een stenen woonhuis. Dit is qua omvang een bijzonder fenomeen binnen de Amsterdamse bebouwing uit die tijd. Van de vondsten moet 13e-eeuws Engels importaadewerk uit Scarborough vermeld worden: een kan met geboetseerde versiering, overdekt met groenkleurende glazuur.

Archeologische Dienst Amsterdam

J.M. Baart

Andijk (afb. 18) K. Roorda uit Andijk vond tijdens graafwerkzaamheden op perceel Dijkweg 296 een klein fluitje van aardewerk (afb. 18). Het fluitje bestaat uit een dikke, korte doorboorde steel, uitmondend in een bolvormige, holle verdikking die aan de bovenzijde open is. Aan de onderzijde bevindt zich op de overgang van de steel naar de verdikking een uitgeknepen lijstje dat doorboord is. In het bolle gedeelte is, ongeveer in het verlengde van de steel, een kleine doorboring aangebracht. De totale lengte van het fluitje bedraagt 5,1 cm, de grootste breedte is 2,2 cm. Het fluitje bevindt zich in de collectie van het Westfries Museum.

Uit West-Friesland zijn nog vier van dergelijke fluitjes bekend: drie uit Medemblik, één uit Schagen. Een fluitje uit Medemblik (afkomstig van het bouwterrein van het bejaarden-centrum St. Maartenshof) werd samen met kogelpotscherven gevonden. Het fluitje uit Schagen kan geassocieerd worden met Middeleeuws aardewerk uit de 11e-13e eeuw.

Vergelijkbare fluitjes zijn onder meer gevonden in Leeuwarden, Franeker, Workum en IJlst in Friesland. Ze verschillen slechts weinig in vorm van de Westfriesse.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Afb. 18. Andijk. Aardewerken fluitje uit de Late Middeleeuwen. Foto ROB.

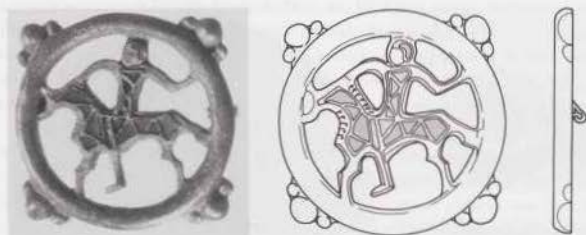
Afb. 19. Bergen. Houten (speel)schijfje, daterend uit de 16e-18e eeuw, met daarop kloksgewijs aangegeven de nummers 1 t/m 16 (diameter 6,2 cm). Foto ROB.

Bergen (afb. 19) Op een terrein ten zuiden van de Buerweg onderzochten vrijwilligers (in het bijzonder F.D. Zeiler en mevr. E. M. Eisma) onder leiding van de archeologisch assistent de resten van het landhuis 'Slot Ramp'. Hierbij werden een deel van de funderingen en de omringende gracht vrijgelegd. De funderingen van de muren die uit de gracht oprezen, waren zwaar van constructie en op veel plaatsen tot op het roosterwerk van houten balken uitgebrouwen. De funderingen van de binnenmuren waren lichter en gingen minder diep; plaatseelijk waren ze nauwelijks nog aanwezig.

Er werden verschillende bouwfasen onderscheiden. Van de oudste bouwphase was onder meer een 4,5 m lange muur langs de gracht bewaard gebleven, opgetrokken van oranjegele bakstenen (afmetingen 19x8,5/9x4 cm en 20x9,5x4,5 cm). Op grond van het kleinste baksteenformaat kan deze bouwphase na 1485 worden gedateerd. Met rode bakstenen van dit formaat is later de muur aan weerskanten uitgebreid.

Twee houtmonsters van de elzhouten balken onder de funderingen zijn aan een C14-datering en een dendrochronologisch onderzoek onderworpen. De uitkomsten van de C14-bepaling geven twee mogelijkheden, namelijk ca. 1500 en ca. 1600. Het jaarringen-onderzoek (Wiggle-matching) wijst op een kapdatum kort voor 1500. Dit maakt een datering van de oudste bouwphase aan het eind van de 15e eeuw het meest waarschijnlijk.

Ook werden nogal wat vondsten gedaan, met name in de slotgracht. Deze bleek hoofdzakelijk gevuld met materiaal dat was vrijgekomen bij de afbraak in de 18e eeuw (dakpannen, vensterglas, vensterroeden, natuurstenen dekstenen e.d.). Enkele vondsten verdienen speciale aandacht: een kleine kraan in de vorm van een haantje, en een gedraaid houten schijfje met een wijzerplaat met de nummers 1 t/m 16 (afb. 19). De functie van dit voorwerp is niet bekend, mogelijk is het gebruikt bij een spel. Dat vondsten uit de beginfase schaars zijn, hangt samen met het feit dat de gracht niet voldoende kon worden uitgegraven.

Afb. 20. Bloemendaal: Bloemendaal aan Zee. Opengewerkte broche bestaande uit een platte ring met een diameter van 40 mm. In het middenveld bevindt zich een ruiterfiguur. De ruiter is met rode emaille ingelegd, de helm en het paard met blauw emaille. Schaal 1:1. Tek. en foto ROB.

Het gevonden dierlijke materiaal werd onderzocht door J.T. Zeiler (BAI, Groningen). De meeste botten waren afkomstig van rund en schaap/geit. Verder waren varken, haas, konijn, kip, wilde eend, gans, hond en paard, oester en kabeljauw vertegenwoordigd.

Ten noorden van het kasteelterrein werd een fundering van waarschijnlijk secundair gebruikte, los gestapelde rode baksteen gevonden (formaat 25,5 x 12 x 5/5,5 cm). Eén van de twee houtmonsters komt onder dit fundament vandaan. In de loop van 1990 zal op het kasteelterrein begonnen worden met de bouw van woningen. Hierbij kunnen verdere waarnemingen worden verricht.

G.P. Alders (ADN, Haarlem) en F.D. Zeiler

Bloemendaal: Bloemendaal aan Zee (afb. 20) Mevr. J. van Dansik-Van Es meldde de vondst van een bronzen broche (of fibula), afkomstig van het strand van Bloemendaal. De broche, bestaande uit een opengewerkte platte ring met in het middenveld een met emaille versierde ruiterfiguur, bevond zich in een harde kluit aangekoekt zand en werd na een storm met behulp van een metaaldetector gevonden. Over de datering en de herkomst bestaat voorsnog onduidelijkheid. Een Middeleeuwse ouderdom ligt het meest voor de hand, hoewel een latere datering niet kan worden uitgesloten.

Bron: G.P. Alders

ADN, Haarlem

Diemen: Diemer polder In de winter van 1988/89 werden door leden van Awn-afdeling Amsterdam enkele huisplaatsen in de Diemer polder aan een bescheiden onderzoek onderworpen. Aanleiding hiertoe vormde het ophogen van een deel van de polder met zand ten behoeve van woningbouw, waardoor deze plekken voor verder archeologisch onderzoek onbereikbaar worden. Van één huisplaats werden drie opeenvolgende haarden, gescheiden door een bewoningsniveau en een kleivloer, blootgelegd. Daarnaast kwam veel aardewerk te voorschijn (kogelpot, pingsdorp, paffrath, andenne, roodbakend aardewerk en vroeg steengoed). De bewoning in dit gebied dateert uit de 11e-13e eeuw.

Bron: *Het Profiel* 1990, nr. 1, pp. 6-9 (E. Schmitz)

Diemen: Oud-Diemen Leden van AWN-afdeling Amsterdam startten opgravingen op het kerkhof 'Gedenk te Sterven' van Oud-Diemen. Aanleiding hiertoe vormt een plan dat deze afdeling bij de gemeente Diemen indiende om van het kerkhof een cultuurhistorische bezienwaardigheid te maken. Het plan omvat een opknapbeurt van de nogal verwaarloosde begraafplaats en het aanschouwelijk maken van de fundamente van de in 1806 gesloopte kerk. De initiatiefnemers vonden een gewillig oor bij de gemeente, die gelden beschikbaar stelde voor de restauratie.

Van het oudste gedeelte, het latere koor, werden de steunberen blootgelegd, de fundamente van het hoofdedeelte van de kerk werden verder verdiept, de latere aanbouw en de aansluiting daarvan op het oudste gedeelte van de kerk werd bestudeerd en aan de westzijde van het kerkhof werden de fundamente van de toren vrijgelegd.

Het onderzoek heeft een aantal interessante gegevens opgeleverd. Zo is de kerk waarschijnlijk in twee fasen gebouwd: de oudste, bestaande uit het koor, in de tweede helft van de 13e eeuw, de tweede fase (de laat-gotische kerk) aan het eind van de 14e eeuw. Voorts gebruikten de bouwers als funderingen voor de muren een roosterwerk van palen en planken. Bij het schoonmaken van deze funderingen kwamen vele skeletresten te voorschijn; ze dateren waarschijnlijk uit de periode van voor de bouw van de kerk.

Hoewel de kerk vermoedelijk wel een of meer houten voorlopers heeft gehad, zijn daar geen sporen van teruggevonden. Het onderzoek, dat plaatsvond onder supervisie van de ROB, wordt in 1990 voortgezet.

Bron: *Het Profiel* 1989, nr. 3, p. 10; 1989, nr. 4, p. 13; 1990, nr. 1, pp. 9-11 (P. Hoogers).

Bij het graven van een diepe rioleringsleuf op een bouwterrein even ten oosten van het kerkhof werden onder andere meer dan zeventig pijpekoppen uit de periode 1720-1740 gevonden. De pijpekoppen, een aantal nog voorzien van een flinke steel, zijn afkomstig uit een ca. 10 cm dikke aslaag achter de vroegere pastorie van Oud-Diemen. Welke van de drie predikanten, die in die periode de oude pastorie bewoonden, een verwoed pijproker was, is helaas niet meer vast te stellen.

Bron: *Het Profiel* 1989, nr. 4, pp. 3-4 (T. Van Bommel)

Egmond: Egmond aan den Hoef C. Prins uit Egmond vond op een akker bij Egmond aan den Hoef een bronzen gesp, daterend uit de 13e of 14e eeuw.

Haarlem: centrum (afb. 21) Door de Afdeling Archeologie van de gemeente Haarlem en AWN-werkgroep Haarlem werden op diverse plekken in de binnenstad waarnemingen en opgravingen verricht. De belangrijkste zijn:

Burgwal. Op een diepte van ca. 140 m werd hier, naast het gebruikelijke post-middeleeuwse materiaal, afval van een pottenbakkerij gevonden. De ca. 35 cm dikke misbrandlaag bevatte, naast fragmenten roodbakkend aardewerk uit de 15e en 16e eeuw, meer dan 100 scherven steengoed met groen koperglazuur. Deze scherven zijn afkomstig van in Siegburg vervaardigde kannetjes, die in Haarlem geglazuurd moeten zijn. Ook werden nogal wat ovenfragmenten gevonden.

Grote Markt. Onder de vloer van de oude Vleeshal werden een tonput en een beerkuil uit de 13e eeuw blootgelegd. Uit beide werd veel aardewerk geborgen. De beerkuil bevatte naast houten nappen, steengoed, schenkkannen en drinkkroezen (allen uit ca. 1280) een houten beeldje, dat mogelijk een monnik voorstelt (afb. 21). In een uit de Bronstijd dateren-

Afb. 21. Haarlem. Houten beeldje van een manspersoon, mogelijk een monnik voorstellend (hoogte 20,2 cm). Foto Openbare werken Haarlem.

de laag werd een fragment van een stenen hamerbijl gevonden.

Het onderzoek aan de Burgwal werd uitgevoerd door de Afdeling Archeologie, dat bij de Vleeshal door de awn.

Bron: *Haarlems Bodemonderzoek* 23, 1989; *Kroniek* 1989 (J.M. Poldermans)

Heemskerk De werkgroep Heemskerk van awn-afdeling Kennemerland deed waarnemingen en vondsten op verschillende plaatsen in en om Heemskerk.

Op het volkstuincomplex De Akkermaat ten zuidoosten van Heemskerk werd op aanwijzing van een tuinder een halve pot met kamstreekversiering uit de IJzertijd geborgen. Eind 1988 werd hier op een diepte van ca. 90 cm reeds een groot aantal scherven gevonden, waarschijnlijk afkomstig van dezelfde pot (Woltering 1989b).

Ten noordwesten van Heemskerk verzamelden leden van de werkgroep aardewerkscherven uit onder meer de Merovingische en Karolingische Periode.

Bij het leggen van leidingen bij kasteel Marquette kwamen enkele ca. 1 m brede funderingen te voorschijn, mogelijk van de oude rondburcht, waarvan de ruïne rond 1800 is afgebroken.

Bron: *Jaarverslag awn-werkgroep Beverwijk* 1989 (F.M. Wiegmans)

Bij boerderij Heemshof, ten noordwesten van Heemskerk, werd een vermoedelijke gracht-of slootvulling aangeboord, die naar het zich laat aanzien hoort bij het in 1360 voor het eerst vermelde 'Oude Hof'. Dit kasteel is waarschijnlijk de voorloper van het nabijgelegen Huis Heemskerk, het huidige Marquette, geweest.

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland* 1989 (G.P. Alders).

Heiloo: Heilooër bossen Hier werden enkele jaren geleden drie munten gevonden: twee sceatta's uit het begin van de 8e eeuw, en een zeldzame denarius van Karel de Grote, geslagen tussen 768 en 794 in Maastricht. Laatstgenoemde munt bevindt zich thans in het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. De munten werden met een metaaldetector opgespoord, op een plaats die bij benadering bekend is.

Bron: *Jaarverslag Openbare Werken Alkmaar* 1989 (E. H. P. Cordfunke).

Heiloo: Oosterzijweg Leden van AWN-werkgroep Heiloo stuitten bij verkenningen op een terrein aan de Oosterzijweg, ten oosten van Heiloo, op een puinbaan. Volgens de overlevering zouden hier de stallen van het vroegere slot Ypenstein hebben gestaan. Ook werden verschillende slootvullingen blootgelegd, die nogal wat Laat-Middeleeuws materiaal bevatten. Ze sluiten aan op nog bestaande sloten; in één geval correspondeert de huidige perceelsgrens met die uit de Middeleeuwen. De sloten tekenen zich aan het oppervlak nog af als geulvormige patronen.

Bij het graven van een waterpartij kwamen hier bovendien bewoningssporen uit de 16e-17e eeuw aan het licht, te weten paalkuilen en een kuil, waarin het complete skelet van een veulen werd aangetroffen. Vermoedelijk was het hoofd afgehakt, zodat het dier in de kuil paste.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Heiloo* 1989 (T. de Ridder)

Het Gooi In het kader van de archeologische en historisch-geografische inventarisatie van het Gooi – een onderzoeksproject van het Staring Centrum te Wageningen dat in 1988 van start ging en tot doel heeft de landschapsgeschiedenis van de Gooise zandgronden te bestuderen, te onderzoeken welke invloed de mens op de veranderingen heeft gehad en archeologische en historisch-geografische relictten in kaart te brengen, gericht op beheer en herstel van deze elementen – werd onder meer bodemkundig onderzoek verricht op de Bussumerheide en Westerheide. Aan de hand van boringen en hoogtemetingen werden aanvullende gegevens verzameld omtrent de ligging van een 12e-13e-eeuwse verlaten nederzetting en het bijbehorende akkerland. Vermoedelijk gaat het hier om het Laat-Middeleeuwse Wolfsbergen. Uit de bases van waterputten kan worden opgemaakt dat het grondwaterpeil hier sinds de Middeleeuwen met zo'n drie meter is gedaald.

Bron: R. R. van Zweden

Hoorn: Westerblokker Op een terrein tegenover perceel Westerblokker 15 werd door leden van AWN-werkgroep Hoorn, onder leiding van de Archeologische Dienst van het Westfries Museum, een kleinschalig onderzoek verricht. Behalve een deels verbrande lemen vloer, behorend tot een Middeleeuwse huisplaats, kwamen geen verdere sporen van een huis aan het licht. Wel werd pingsdorf-, paffrath- en kogelpotaardewerk gevonden. Vlak onder het vloerniveau waren prehistorische eergetouwkrassen zichtbaar.

Bron: T. Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Hoorn: centrum Door W. Snip uit Hoorn werd een 15e-eeuws pelgrimsinsigne gemeld, gevonden bij de Westerhaven. Aangezien op het insigne het Mirakel van de onverbrande hostie is voorgesteld, is een herkomst uit Amsterdam aannemelijk.

W. Snip vond tevens op een braakliggend terrein ten noorden van de Molsteeg een leisteenfragment, waarop aan beide zijden voorstellingen van mensen en dieren zijn gekrast.

Uit de afgebeelde kleding en uit eerder op dit terrein gedane vondsten kan een datering in de 16e eeuw worden afgeleid.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Medemblik Naar aanleiding van een melding door A. Assink te Medemblik werd in een bouwput aan de Schuivevoerderslaan een kleine verkenning uitgevoerd. Op een zavelige laag werd een woonlaag waargenomen, waarin zich naast bot- en hutteloomfragmenten ook scherven pingsdorfen slecht gebakken kogelpotaardewerk met een zeer grove steengruisnagering bevonden. Deze laag was bedekt door klei met subrecent materiaal.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Opmeer: Hoogwoud Bij de aanleg van een brede afwateringssloot bij sportpark De Weijver werden in het talud sporen van sloten van een Middeleeuwse verkaveling opgetekend. De oriëntatie komt overeen met de nog bestaande verkaveling. De kavelbreedte was aanzienlijk geringer: plaatselijk 6 tot 7 m, met als meest voorkomende breedte 11-12 m. Enkele scherven pingsdorfen wijzen erop dat het verkavelingssysteem in de 12e eeuw al bestond. Het proces van opvulling van de sloten moet in de 13e eeuw zijn begonnen. Enkele sloten bevatten namelijk keramiek uit die tijd (handgevormd grijs aardewerk, proto-steengoed en andenne).

Sporen van woonerven zijn niet aangetroffen. Toch moet de bewoning, gezien de vondst van een waterput, in de directe nabijheid worden gezocht. Deze put bestond uit een 70 cm hoge ton met een grootste diameter van 65 cm. Het aardewerk uit de put dateert uit de eerste helft van de 13e eeuw. De vulling bestond uit klei en veenresten.

Alle vondsten liggen min of meer in één lijn met een 13e-eeuwse bewoningsas in Hoogwoud. H. van der Meij uit Hoogwoud, de vinder, deed hier al eerder waarnemingen.

ADN, Haarlem

G.P. Alders

Purmerend Op een terrein aan de Melkweg werden in een baggerdepot, maar ook 'in situ' op een diepte van 2 m, veel Laat-Middeleeuwse vondsten gedaan, waaronder drie wetstenen uit de 13e-14e eeuw.

Bron: *Vereniging Historisch Purmerend*, 1989, nr. 1, pp. 1-2.

Schagen: Schagerwiel Op een akker ten zuiden van de Schagerwiel werden door verschillende personen metalen voorwerpen gevonden (muntjes, muntgewichtjes, kledingshaken en gespen). Het vondstmateriaal maakt deel uit van het straatafval van Schagen uit de 17e en 18e eeuw. Vanaf de 16e eeuw werden de oevers van deze doorbraakkolk gebruikt om er allerlei afval te storten, onder meer baggerslib uit de 'gracht' van Schagen waar markt werd gehouden en waarlangs ook veel winkels stonden.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Schagen* 1989 (F. Diederik).

Uitgeest (afb. 22-24) In 1982 werd door het IPF in een weiland ten westen van de Geesterweg te Uitgeest, in het noorden van het uitbreidingsplan De Koog (nabij de molen De Dog) een proefonderzoek verricht, waarbij nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen en/of Laat-Romeinse Tijd werden aangetroffen. De kleine hoeveelheid vondsten liet exacte datering niet toe (Besteman 1984). Dit onderzoek werd door awn-afdeling Zaanstreek voortgezet, waarbij Merovingisch en Karolingisch aardewerk werd geborgen. Daardoor konden de nederzettingssporen in de Vroege Middeleeuwen worden gedateerd (Woltering

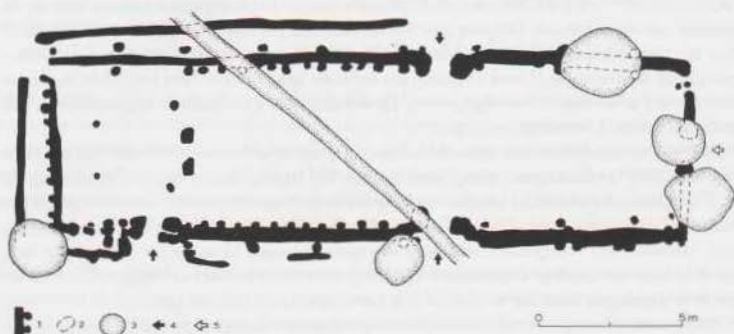
1989c). Omdat Vroeg-Middeleeuwse nederzettingen in het kustgebied schaars zijn en de plannen van de gemeente Uitgeest met het betreffende perceel geen uitstel duldden, werd door het IIP in de periode 16 mei-6 september 1989 opnieuw onderzoek uitgevoerd. Hiervoor stelde de provincie Noord-Holland een subsidie beschikbaar. Van het 2,5 ha metende terrein werd meer dan 1,5 ha opgegraven. Er werden 3300 grondsporen opgetekend en een grote hoeveelheid vondsten geborgen.

De fysische gesteldheid van het terrein komt in grote lijnen overeen met die van het door de ROB in 1980 bij Dorregeest opgegraven terrein. Dit lag ten oosten van de Geesterweg, op ca. 250 m afstand van de hier beschreven lokatie (Woltering 1982; 1983). De ondergrond bestaat uit Calais iv-strandafzettingen. Daarop bevindt zich, in een brede zone van noordoost naar zuidwest, een veenpakket, met erop een sterk gelaagde blauwgrijze, schelprijke klei, afgedekt door een zandige Duinkerke I-afzetting, die vrijwel overal aanwezig is. Op deze tamelijk hooggelegen afzetting bevinden zich bewoningssporen uit de IJzertijd en de Vroege Middeleeuwen. Een deel ervan is door latere grondbewerkingen opgenomen in de huidige bouwvoor. Een ander deel moet bij de Laat-Middeleeuwse overstromingen zijn geërodeerd. De Hendriksloot, die het perceel aan de noordzijde begrenst, speelde vanaf de Middeleeuwen een belangrijke rol in de waterhuishouding in het gebied. Bij de opgraving werden alleen Duinkerke III-afzettingen in de bedding aangetroffen. Deze zijn tijdens de Laat-Middeleeuwse overstromingen, via het Vroeg-Middeleeuwse onregelmatige slotenpatroon, ook over de cultuurlaag gesedimenteerd. Het huidige reliëfrijke oppervlak van het opgravingsterrein vindt voornamelijk in deze overstromingen haar oorsprong. Het is aannemelijk dat het bij Dorregeest opgegraven nederzettingsareaal aanvankelijk zonder onderbreking overging in dat ten zuiden van molen De Dog.

De bewoningssporen op het opgravingsterrein zijn afkomstig uit de Late IJzertijd (2e eeuw voor Chr.), en de Merovingische en Karolingische Periode. De Middeleeuwse overblijfselen bevonden zich in een zeer brede zone, die van noordoost naar zuidwest over het terrein loopt. Aan de noordoostzijde strekken ze zich uit tot buiten het opgravingsterrein. In het zuidwesten is dit eveneens het geval. Hier lopen ze echter niet ver door, zoals uit waarnemingen is gebleken. Hoewel incidenteel ook Laat-Middeleeuws materiaal werd aangetroffen, is het Vroeg-Middeleeuwse bewoningsbeeld niet verstoord door jongere sporen. Alleen in het uiterste westen van het opgravingsterrein zijn 11e-12e-eeuwse sporen aangetroffen.

De grondsporen uit de IJzertijd komen op hetzelfde niveau voor als de Vroeg-Middeleeuwse en bevatten veel aardewerkscherven. Huisplattegronden zijn niet met zekerheid vastgesteld. Opvallend zijn kringgreppels en vondstrijke afvalkuilen. In één kuil werd een compleet runderskelet aangetroffen.

Ook de Merovingische en Karolingische bewoning zijn stratigrafisch niet van elkaar te onderscheiden. Wel bestaat er verschil in de oriëntatie van de huizen en andere nederzettingssporen. Die uit de Merovingische Periode zijn noord-zuid gericht, de Karolingische meer noordoost-zuidwest. Twee reconstrueerbare Merovingische huizen zijn op grond van de vondsten en hun overeenkomst met elders opgegraven huizen in de tweede helft van de 7e eeuw te plaatsen. De afmetingen zijn 23 x 6 m en 11 x 5 m. Beide tonen de kenmerken van de Merovingische bouwtraditie van boven de grote rivieren, met ingegraven wanden en talrijke wandpalen aan weerszijden van de wand. Het grootste huis was een woonstalhuis met in het stalgedeelte twee tegenover elkaar liggende ingangen en vermoedelijk ook een ingang aan de korte zijde (afb. 22). Het woongedeelte had een ingang aan de zijkant. Greppels langs

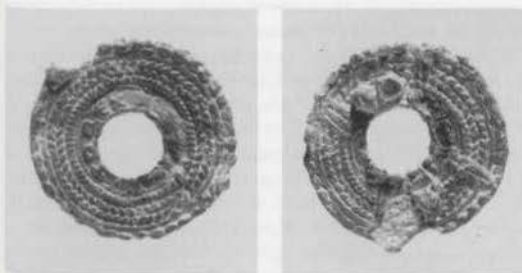

Afb. 22. Uitgeest. Plattegrond van een Vroeg-Merovingisch woonstalhuis. Legenda: 1. grondsporen (greppels en paalkuilen) van de boerderij; 2. idem, gereconstrueerd; 3. jongere grondsporen; 4. ingang; 5. vermoedelijke ingang. Tek. IPP.

de buitenwand wijzen op de aanwezigheid van een afdak. Op grond van de diepte van de sporen en het ontbreken van haarden nemen we aan dat het oorspronkelijke oppervlak tenminste 25 cm boven het opgravingsniveau lag. Parallellen voor deze bouwtraditie vinden we in het westelijk kustgebied in Rijnsburg en op Texel bij Den Burg (Van Es 1973, Woltering 1975). De huizentypochronologie van Odoorn (Waterbolk 1982) en Kootwijk (Heidinga 1987) maakt een datering aan het eind van de 7e eeuw aannemelijk.

De Karolingische nederzetting onderscheidt zich, behalve door de afwijkende oriëntatie van de huizen, van de Merovingische door een totaal andere bouwwijze. Kenmerkend zijn de op regelmatige, grote (tot 3,5 m) afstand van elkaar geplaatste staanderparen, die wijzen op een constructie met vaste gebinten. Een drietal huizen met dergelijke staanderconstructies werd gevonden. De zware palen waren aangepunt en in een kuil geplaatst en daarna diep (in sommige gevallen meer dan 2 m) in de bodem geslagen. Behalve de staanders zijn weinig andere huissporen bewaard gebleven. De overspanning van de twee rijen staanders bedroeg ca. 4 m, zodat we aan een drieschepige staanderconstructie van ca. 7 m breed moeten denken. De grootste lengte bedroeg meer dan 17 m. Een gedetailleerde reconstructie is in deze fase van het onderzoek niet mogelijk. De Vroeg-Middeleeuwse ontwikkeling van de huizen met dragende wanden en talrijke wandpalen naar regelmatige staanderconstructies met een geringer aantal zware palen tekent zich ook in Uitgeest duidelijk af. Behalve deze twee huistypen zijn nog enkele onvolledige plattegronden gevonden, die overgangsvormen vertegenwoordigen. Deze vergen echter nog een nadere bestudering.

Voor de watervoorziening maakte men gebruik van waterputten, waarvan er 28 zijn opgegraven. Ze vertonen een grote variatie. De belangrijkste groep bestaat uit putten met een vierkant houten raam op de bodem, waarop een wand van veen- of kleizoden werd gestapeld, met daarop weer een vierkant houten raam en vervolgens weer zoden (zie Besteman 1984, afb. 11). Soms werd een houten waterput gemaakt door, in plaats van zoden, een planken betimmering aan te brengen. Ook werd gebruik gemaakt van houten tonnen.

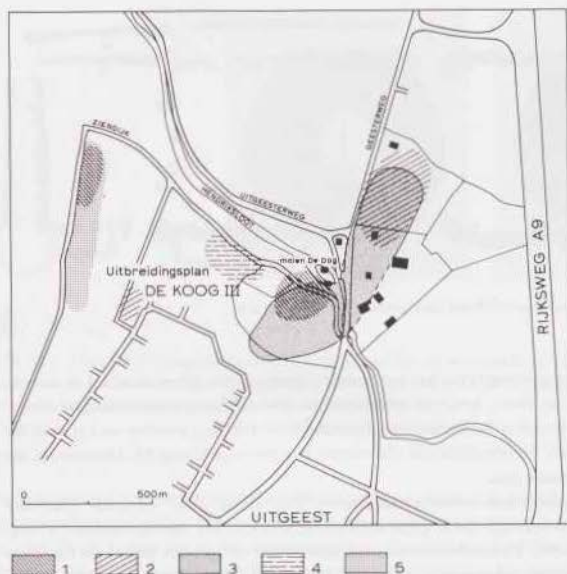

Afb. 23. Uitgeest. Pseudo-muntfibula (diameter 3,6 cm). Foto IPP.

Doordat latere overstromingen via het bestaande slotenpatroon plaatsvonden en deze in brede geulen deden veranderen, levert de reconstructie van het Vroeg-Middeleeuwse slotenpatroon en van de begrenzing der huiserven problemen op. Wel kan worden vastgesteld dat ook in het slotenpatroon de verschillende richtingen van de twee Vroeg-Middeleeuwse nederzettingenfasen zichtbaar zijn.

De vondsten bevestigen het nederzettingenbeeld. Het soms fraai versierde IJzertijd-aardewerk laat zich in het algemeen goed onderscheiden van het handgemaakte Vroeg-Middeleeuwse aardewerk. In het Middeleeuwse aardewerk domineert de uit de hand gevormde kogelpot (ca. 70%); vroegere vormen zijn zeldzaam. Met schelpgruis verschaalde kogelpotten, karakteristiek voor de Karolingische Periode, komen voor. Het op de draaischijf vervaardigde Merovingische aardewerk bestaat voor een deel uit ruwwandig aardewerk, voornamelijk steilwandige potten en schalen (Dorestadt-typologie W ix en W x) en reducerend gebakken bolle potten (W v en W vi). Gladwandig dubbelconisch aardewerk is zeldzaam (W vii). Het Karolingische draaischijf-aardewerk bestaat vooral uit bolpotten (W iii). Badorf-aardewerk (W ii) is eveneens goed vertegenwoordigd. Reliëfbandaardewerk en miniatuurpotjes ontbreken evenmin (W i en W iv). Het gehele aardewerkcomplex kan worden gedateerd vanaf de tweede helft van de 7e eeuw tot in het midden van de 9e eeuw.

Andere vermeldenswaardige vondsten zijn een fragment van een glazen flesje met witte glasdraadversiering, voorlopig gedateerd in de 5e eeuw (mondelinge mededeling S.M.E. van Lith, IPP), en een schijffibula van loodtin. Dit is ongetwijfeld een pseudo-muntfibula: doordat in het midden een gat zit is de eventuele beeldenaar niet meer aanwezig (afb. 23). Het exemplaar is uit één stuk gegoten en heeft aan de achterzijde een aangesoldeerde naaldhouder waarvan de naald ontbreekt. De rond het middenstuk lopende versiering bestaat uit een parelrand, een cirkelrand, een vlechtrand en twee parelranden. Aan de achterzijde lopen hier straalsgewijs vier dwarsbanden overheen. Het randschrift aan de voorzijde wordt gevormd door de letters TOREX. Aan de achterzijde zijn mogelijk meer letters aanwezig geweest die echter onleesbaar zijn of door het gat en de aanwezigheid van de naaldhouder verdwenen zijn. Te lezen valt nog ...O.TOR...? De laat-9e-10e-eeuwse muntfibula van Middelburg (A.N. Zadoks-Josephus Jitta in Trimpe Burger 1964, pp. 110-112) kan als parallel worden beschouwd. Het materiaal en de vorm komen tevens overeen met die van de 10e-11e-eeuwse schijffibulae die te Spijkenisse vervaardigd werden (Döbken 1987, p. 319). De

Afb. 24. Uitgeest. Archeologische vindplaatsen ten noorden van Uitgeest. Legenda: 1. vindplaats/nederzetting IJzertijd; 2. vindplaats/nederzetting Romeinse Tijd; 3. nederzetting Vroege Middeleeuwen; 4. nederzetting 11e-12e eeuw; 5. nederzetting 15e-18e eeuw. Tek. IPP.

vondstomstandigheden (met eveneens pingsdorp-aardewerk) wijzen ook hier op een post-Karolingische datering, waarbij de aanvulling van het randschrift tot OTTO REX misschien al te suggestief is.

Door de relatief hoge grondwaterstand zijn organische resten goed bewaard gebleven. De waterputten en de diep geheide Karolingische staanders hebben veel houtmonsters voor dendrochronologisch onderzoek opgeleverd.

Het ligt voor de hand dat de Laat-Merovingische/Karolingische nederzetting bij molen De Dog behoort heeft tot een aaneengesloten nederzittingsareaal dat na de Duinkerke 1-transgressie, vanaf de IJzertijd en Romeinse Tijd, mogelijk vrijwel continu bewoond werd (zie afb. 24). De 4e-eeuwse vondsten en de laat-6e-eeuwse fibulae (Woltering 1982), de vroeg-5e-eeuwse haarspeld (Groen 1981) en het thans gevonden mogelijk 5e-eeuwse glasfragment zouden kunnen wijzen op continuïteit. De bewoning uit de Laat-Romeinse Tijd bij Dorregeest schuift in de Vroege Middeleeuwen iets op naar het zuiden (Woltering 1982; 1983). Tot het Vroeg-Middeleeuws nederzittingscomplex behoren ook de nederzettingssporen en het grafveld op de Hoge Florentijnsweide, die in 1958 zonder onderzoek is afgegraven en waar zich in ieder geval vanaf de 11e eeuw een kapel bevond. In de Laat-Merovingische en Karolingische Periode strekte de nederzetting zich meer in zuidwestelijke

richting uit tot het opgravingsterrein bij De Dog. Bewoningsporen uit de 10e-12e eeuw treffen we verder zuidwestwaarts aan bij de nieuwbouw van De Koog (Groen 1984) en in het uiterste westen van het opgravingsterrein. De laatste fase van bewoning moeten we meer westwaarts zoeken, bij de Ziendijk in de Laat-Middeleeuwse en post-Middeleeuwse buurtschap Benes (prehistorisch toponiem!), afgebeeld op de kaart van Dou (1660) en door opgravingen vastgesteld (Groen 1982 en Besteman 1984). Het beeld bevestigt de mobiliteit gedurende 2000 jaar van de bewoning binnen eenzelfde nederzettingsterritorium, zoals Waterbolk (1982) dat voor de Drentse dorpen heeft geschetst. De samenhang van het Vroeg-Middeleeuwse grafveld met de kapel (Halbertsma 1958) intrigeert. Mogelijk was dit de oudste kerk van Uitgeest, gelegen bij de Vroeg-Middeleeuwse nederzetting, en werd hij verplaatst naar de plek van de huidige dorpskerk van Uitgeest, toen in de Late Middeleeuwen de bewoning zich tot in het huidige dorp uitbreidde.

Tijdens het bestaan van de Vroeg-Middeleeuwse nederzetting hebben zich belangrijke politieke en sociale veranderingen voltrokken, waarmee de bewoners ongetwijfeld werden geconfronteerd: de Friese expansie in het kustgebied in de 7e eeuw, de daarop volgende Frankische verovering van het Friese kustgebied door Karel Martel, en de integratie in het Karolingische Rijk in de 8e eeuw, hand in hand gaand met de kerstening van de Friezen door Willibrord en zijn Angelsaksische missionarissen. Voor de bewoners van onze nederzetting moet dit grote gevolgen hebben gehad. In hoeverre de opgravingsresultaten deze zullen ontsluiten zal nog moeten blijken.

IPP, Amsterdam

J.C. Besteman

Uitgeest: Markenbinnen Leden van AWN-werkgroep Zaanstreek voerden in en om een oude boerderij aan de Dorpsstraat in Markenbinnen een verkenning uit. Aanleiding was de vondst van een aspot van rood aardewerk, te voorschijn gekomen tijdens verbouwingswerkzaamheden. Het onderzoek toonde aan dat de uit de 17e-18e eeuw daterende boerderij de oudste bewoning ter plaatse vertegenwoordigt. Voorafgaande aan de bouw is het terrein met een meter klei opgehoogd. Daarbij werd de sloot die de erven van de ervoor liggende boerderijen afsloot gedempt. In deze sloot lag nogal wat puin.

Bron: *Grondspoor* 93, 1989, p. 3 (C.J. van Roon).

Zaanstad: Westzaan AWN-afdeling Westzaan voerde begin 1989 rond Westzaan een veldkartering uit. Het gebied omvatte de polder Ooster Willis-Zuid (ten oosten van de Westzaanse lintbebouwing) en de polder Westzaan ten westen hiervan (tussen het Zuideinde en het water De Reef). Leverde de verkenning in de polder de Ooster Willis vrijwel niets op, in een brede strook ten westen van de J.J. Allanstraat werden, evenals in de jaren '60, op verschillende plaatsen schervenconcentraties (kogelpot, pingsdorp, paffrath, vroeg en laat steengoed, ongeglazuurd en geglazuurd roodbakkend aardewerk) aangetroffen. Alles wijst erop dat de oudste bewoning van Westzaan zich ten westen van de huidige lintbebouwing heeft bevonden, beginnend in de 12e eeuw en doorlopend tot de 13e-14e eeuw.

Bron: *Grondspoor* 93, 1989, pp. 5-8.

Literatuur

- Allsworth-Jones, P., 1986: *The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe*, Oxford.
- Besteman, J.C., 1984: Uitgeest 1, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1983*, *Holland* 16, pp. 228-230.
- Bohmers, A., 1951: Die Höhlen von Mauern, Teil 1, *Kulturgeschichte der altsteinzeitlichen Besiedlung*, *Palaeohistoria* 1, pp. 1-107.
- Cambell, J.B., 1986: Hiatus and continuity in the British Upper Paleolithic: a view from the Antipodes, in: Roe, D.A. (red.), *Studies in the Upper Palaeolithic of Britain and Northwest Europe*, *BAR International Series* 296, pp. 7-42.
- Chmielewski, W., 1961: *Civilisation de Jerzmanowice*, Warsaw.
- Döbken, A.B., 1987: Spijkenisse, in: D. P. Hallewas, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1986*, *Holland* 19, pp. 319-324.
- Driessens, J.E., 1982: Ongebruikelijke jongpaleolithische vondsten uit Noord-Limburg, wijzend op Aurignacien, Perigordien en Magdalenien en kanttekeningen daarbij, *Archeologische Berichten* 11/12, pp. 930-103.
- Es, W.A. van, 1967a: Texel: Den Burg, *NKNOB*, p. 126.
- Es, W.A. van, 1967b: Texel: Wezentuin, *NKNOB*, pp. 127-128.
- Es, W.A. van, 1973: Early-medieval settlements. *BROB* 23, pp. 281-287.
- Groen, A., 1981: De terp te Dorregeest, *Westerheem* 30, pp. 177-185.
- Groen, A., 1982: Benes, Archeologisch onderzoek naar een verdwenen buurtschap, *Westerheem* 31, pp. 262-275.
- Groen, A., 1984: Noodopgraving op "De Witte Hoofden". Het middeleeuwse Benes ontdekt?, *Westerheem* 33, pp. 67-74.
- Halbertsma, H., 1958: Dorregeest, *NKNOB*, kolom 55-56.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy north of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*. Assen/Maastricht.
- Hogestijn, J.W.H. en P.J. Woltering, 1990: 'Het woiffie van Soibekarspel', Een Laat-Neolithisch vrouwengraf te Sijbekarspel, *WFON* 57, pp. 152-164.
- Hülle, W., 1977: *Die Ilsenhöhle unter Burg Ranis*, New York.
- Jacobi, R.M., 1980: The Upper Palaeolithic of Britain with special reference to Wales, in: Taylor, J.A. (red.), *Culture and environment in prehistoric Wales*, *BAR British Series* 76, pp. 12-100.
- Kloosterhuis, J.L., 1986: *Bodemkaart van Nederland, Schaal 1:50.000, Toelichting bij het kaartblad Texel*, Wageningen.
- Leroi-Gourhan, A., 1961: Les fouilles d'Arcy-sur-Cure (Yonne), *Gallia Préhistoire* 4, pp. 3-16.
- Leroi-Gourhan, A. en Arl. Leroi-Gourhan, 1964: Chronologie des grottes d'Arcy-sur-Cure (Yonne), *Gallia Préhistoire* 7, pp. 1-64.
- Manning, R.A.G.F.M. en P.G. van der Gaauw, 1987: De Gouw, een archeologische kartering, inventarisatie en waardering, *RAAP-rapport* 10, Amsterdam.
- Mellars, P., 1989: Major issues in the emergence of modern humans, *Current Anthropology* 30 (3), pp. 349-385.
- Otte, M., 1984: Paléolithique supérieur en Belgique, in: Cahen, D. en P. Haesaerts (red.), *Peuples chasseurs de la Belgique préhistorique dans leur cadre naturel*, Bruxelles, pp. 157-169.

- Otte, M., 1985: Les industries à pointes foliacées et à pointes pédonculées dans le nord-ouest Européen, *Artefacts* 2, Viroinval.
- Roebroeks, W., 1986: Eindhoven, in: Verwers, W.J.H. (red.), *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982*, pp. 13-14.
- Stapert, D., 1984: De oude steentijd in Nederland, in: Borman, R., G. Willemsen en D. Stapert, *De IJstijden in de Nederlanden*, Zutphen, pp. 41-63.
- Tent, W.J. van en P.J. Woltering, 1973: The distribution of archaeological finds on the island of Texel, province of North-Holland, *BROB* 23, pp. 49-63.
- Therkorn, L.L., 1984: Schagen: Muggenburg, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1983*, *Holland* 16, pp. 215-216.
- Therkorn, L.L., 1989: Velsen: Velsbroekpolder, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1988*, *Holland* 21, pp. 286-288.
- Trimpe Burger, J.A., 1964: Een oudheidkundig onderzoek in de Abdij te Middelburg in 1961, *BROB* 14, pp. 97-132.
- Waterbolk, H.T., 1982: Mobilität von Dorf, Ackerflur und Gräberfeld in Drente seit der Latènezeit, archäologische Siedlungsforschungen auf der nordniederländische Geest, *Offa* 39, pp. 197-137.
- Woltering, P.J., 1972: De Waal (Texel), *NKNOB*, pp. 135-136.
- Woltering, P.J., 1975: Occupation history of Texel, I, The excavations at Den Burg: Preliminary report, *BROB* 25, pp. 7-36.
- Woltering, P.J., 1979a: Velsen: Hofgeesterweg, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1978*, *Holland* 11, pp. 252-256.
- Woltering, P.J., 1979b: Occupation history of Texel, II, The excavations at Den Burg: Preliminary report, *BROB* 29, pp. 7-113.
- Woltering, P.J., 1980: Texel: Den Burg, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1979*, *Holland* 12, pp. 255-256.
- Woltering, P.J., 1982: Uitgeest, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1981*, *Holland* 14, pp. 204-208.
- Woltering, P.J., 1983: Uitgeest, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1982*, *Holland* 15, pp. 214-220.
- Woltering, P.J., 1988: Texel: Den Burg, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1987*, *Holland* 20, p. 288.
- Woltering, P.J., 1989a: Texel: Den Burg, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1988*, *Holland* 21, pp. 284-285.
- Woltering, P.J., 1989b: Heemskerk, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1988*, *Holland* 21, p. 289.
- Woltering, P.J., 1989c: Uitgeest, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1988*, *Holland* 21, p. 314.

II Zuid-Holland

Prehistorie

Europoort: Slufterdam (afb. 1) De afgelopen jaren zijn veel vondsten uit het Mesolithicum op de Maasvlakte aangetroffen (Louwe Kooijmans 1971; Verhart 1988). Ze zijn alle in secundaire positie gevonden en moeten afkomstig zijn uit verschillende havens in het Euro-poortgebied. In 1988 en 1989 werden er nieuwe vondsten gedaan bij de aanleg van de Slufterdam door de heer en mevrouw Meuldijk te Brielle en de heer en mevrouw Kerkhoff te Schiedam. Dit materiaal omvatte in totaal 9 getande spitsen van been en gewei, een doorboorde geweidissel, een stuk elandgewei met snijsporen en een schedelvast geweifragment met snijsporen. Ook deze vondsten bevonden zich in secundaire positie. Ze zijn afkomstig uit een gebied dat 1-2 km ten westen van de Maasvlakte in de Noordzee is gelegen. Hier is zand gezogen ten behoeve van de aanleg van de Slufterdam. De spitsen komen qua vorm ten dele overeen met de exemplaren van de Maasvlakte, maar ook is er typologische verwantschap met vondsten uit Star Carr in Engeland (Clark 1953). De doorboorde geweidissel vertoont ook sterke overeenkomsten met exemplaren uit Star Carr. De spitsen van de Maasvlakte en uit Star Carr worden in het Vroeg-Mesolithicum, rond 9000 BP, gedateerd. Een gelijke ouderdom is voor de spitsen en andere artefacten van de Slufterdam aannemelijk.

RMO, Leiden

L. B. M. Verhart

's-Gravenhage: Dedemsvaartweg (afb. 2, 3 en 4) In het voorjaar van 1989 startte de sectie archeologie een opgraving aan de onbebouwde kant van de Dedemsvaartweg.

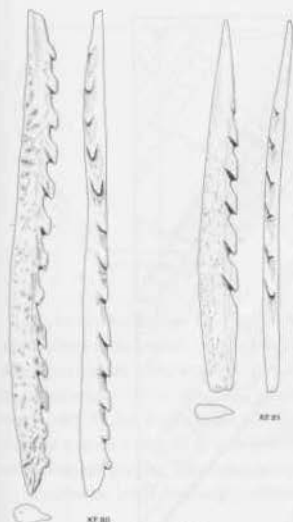
Die zijde bestaat anderhalve kilometer lang uit een groenstrook van ca. 45 m breed. Archeologisch gezien is alleen het stuk tussen de Hengelolaan en de Meppelweg interessant. Daar duiken zandkopjes op uit de klei: de laatste overblijfselen van een door overstromingen grotendeels weggeslagen strandwal. Hierop (en er omheen) was eertijds bewoning mogelijk. In de vijftiger jaren werd dat bevestigd door vondsten van Romeins en IJzertijd-aardewerk tijdens het graven van de sloot die de groenstrook nu omzoomt (zie van Heeringen 1984, 123; nr. 87-88).

Het archeologisch onderzoek werd binnen dit deel van het terrein geconcentreerd op een smalle strook van 5 m breed langs de genoemde sloot (afb. 2). Alleen daar was de bodem niet door later graafwerk verstoord. In totaal werd ca. 220 m van die strook aan een onderzoek onderworpen. Daarbij kwam inderdaad een cluster van zandkopjes voor de dag, met daarop en er vlakbij vondsten en grondsporen uit twee verschillende perioden: de IJzertijd en Romeinse Tijd.

De overblijfselen uit de IJzertijd waren verreweg het best bewaard gebleven doordat ze door een dik pakket klei waren overdekt. Ze waren afkomstig uit een dun humeus laagje, dat lag op een tegen de zandkopjes aangegroeid veenpakket. De bedekkende kleilaag is afgezet tijdens de periode van de Duinkerke 1- overstromingen, in de 3e eeuw voor Chr. Het vondstmateriaal moet dus van iets daarvoor, de Midden-IJzertijd, dateren. Er zijn in de omgeving vaker vondsten uit dezelfde periode gedaan: bij de aanleg van de Hengelolaan in 1951 (zo'n 100 m verderop) kwam onder exact dezelfde omstandigheden hetzelfde soort aardewerk tevoorschijn (Modderman 1952, 2-3). Behalve de zandkopjes waren in deze tijd dus ook de wat hoger gelegen delen van het veen geschikt voor bewoning.

Het aangetroffen vondstcomplex kan niets anders betekenen dan dat er een nederzetting

Afb. 1. Europoort. Twee Vroeg-Mesolithische getande spitsen van gewei, gevonden bij de aanleg van de Slufterdam. Schaal 1:2. Tek. RMO.

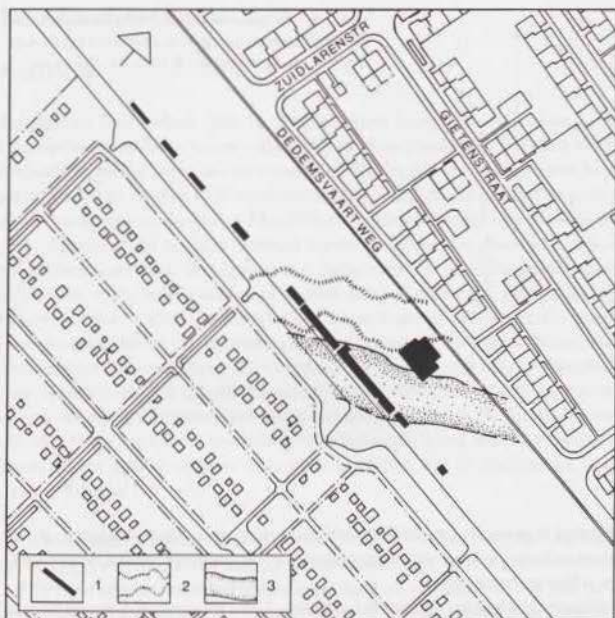

uit de Midden-IJzertijd is geweest. Duidelijke nederzettingssporen, zoals paalgaten, afvalkuilen e.d. ontbreken echter. De kern van de nederzetting ligt mogelijk verder westwaarts, onder het huidige volkstuintencomplex.

Vlak bij de zandkopjes bleek zich een geul te bevinden. Deze was, met een diameter van meer dan 20 m, verrassend breed (afb. 2). Het riviertje bleek tijdens de bewoning een geleidelijke afbraak van de oevers veroorzaakt te hebben. De toenmalige bewoners hebben geprobeerd de reeds weggeslagen oever weer op te bouwen en te versterken. Om en om zijn rieten matten gelegd en lagen klei gestort. Daarna werd ter versterking van de ophoging een beschoeiing van dichtopeenstaande palen in de grond geslagen (afb. 3). Deze gingen zo diep dat het bij de opgraving niet mogelijk was de onderkant te bereiken.

Hoe groot de nederzetting is geweest en hoe lang hij heeft bestaan valt op grond van deze kleine opgraving niet te zeggen. Het blijft daarom voorlopig nog onbekend of het eind van de bewoning hier inderdaad door de overstromingen van Duinkerke 1 is veroorzaakt, al moeten we met die mogelijkheid terdege rekening houden. Duidelijk is wel dat de overstromingen het wonen hier voor lange tijd onmogelijk hebben gemaakt. De eerstvolgende sporen van menselijke activiteit in deze omgeving dateren pas weer uit de Romeinse Tijd.

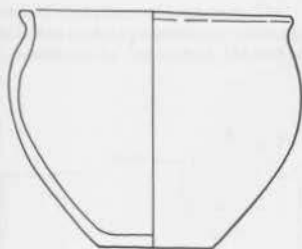
Behalve de dikke kleilaag leverde de opgraving nog een andere getuige van de grote overstromingen op. In een van de putten werd een omgevallen eik blootgelegd. Deze was blijkbaar aan het natuurgeweld ten prooi gevallen en hier ten slotte gestrand. Een bijzonder, maar niet uniek geval: iets soortgelijks was in de vroege jaren zestig al eens in een bouwput aan het eind van de Lozerlaan waargenomen (de Wit 1962, 39). De omgevallen en onder de klei begraven bomen hadden zelfs dezelfde oriëntatie als de eik hier, n.l. met de kruin naar het oosten toe, daarmee de richting van het binnenstromende water volgend. De eik lijkt voldoende jaarringen voor dendrochronologisch onderzoek te bevatten. Hiermee zou het tijdstip van het Duinkerke 1 geweld zeer nauwkeurig bepaald kunnen worden.

Afb. 2. 's-Gravenhage: Dedemsvaartweg. Situering van de opgraving. 1. positie opgravingsputten; 2. zandkopjes (bij benadering); 3. positie geul (bij benadering). Schaal 1:3000. Tek. B. Claasz. Coockson.

Afb. 3. 's-Gravenhage: Dedemsvaartweg. Beschoeiing van houten palen uit de Midden-IJzertijd. Foto. afd. archeologie 's-Gravenhage.

Afb. 4. 's-Gravenhage: Dedemsvaartweg. Kookpot van inheems-Romeins aardewerk. Schaal 1:4. Tek. B. Claasz. Coockson.

Pas in de Romeinse Tijd werd het kleidek bewoonbaar. Van de sporen uit die periode is echter bijna niets meer over, omdat ze zich heel dicht onder het huidige oppervlak bevinden. Een greppel en twee kuilen waren de enige sporen. De grootste kuil bleek boordevol afval (aardewerkscherven) te zitten. Voor het overgrote deel ging het om inheems-Romeins aardewerk (afb. 4). De fragmenten van Romeins import aardewerk (de verhouding is ca. 10:1) duiden op een datering in de eerste helft van de 2e eeuw na Chr. Ongetwijfeld horen de sporen en vondsten bij een boerennederzetting van de inheemse Cananefaten.

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie J. R. Magendans en J. A. Waasdorp

's-Gravenhage: Churchillplein (afb. 5, 6 en 7) Een tweede onderzoek, waarbij prehistorische resten werden aangetroffen, vond in juli plaats. In de bouwput van een door Multi Vastgoed ontwikkeld kantorencomplex aan het Churchillplein kwamen sporen van landbouwactiviteiten uit de Late IJzertijd te voorschijn. Deze opgraving kreeg een vervolg in de winter van 1990, tijdens de aanleg van een parkeerkelder voor AEGON Verzekeringen BV, op een aangrenzend perceel. Beide onderzoekscampagnes worden in dit verslag behandeld.

Het gegeven dat het gebied rond het Churchillplein prehistorische resten in de grond herbergt is niet nieuw. De bouwput van het congresgebouw leverde in 1964 een unieke slijpsteen uit de Late Steentijd op (vinder: J. K. de Cock), terwijl archeologisch onderzoek in 1986 aan de Eisenhowerlaan tegenover het plein een duidelijke pre- of protohistorische bodem aan het licht had gebracht (Magendans/Waasdorp 1987, 335-336. De daar voorgestelde datering blijkt waarschijnlijk onjuist). Hetzelfde niveau is nu waarschijnlijk dicht onder het plein aangetroffen.

De aard van de gevonden sporen hangt nauw samen met de lokatie. Het Churchillplein ligt op de overgang van de hoge en droge strandwal naar de moerassige strandvlakte. De strandwal zelf leende zich het beste voor bewoning; de strandvlakte die hier bij het congresgebouw begint was hooguit geschikt als weidegebied. De vrij smalle strook daartussen kon meestal goed voor de aanleg van akkers worden gebruikt en het grootste deel van de sporen heeft daar dan ook mee te maken.

Bovenin de bewoningslaag tekenen zich met geel stuifzand gevulde ploegsporen af. Met een keerploeg heeft de boer geprobeerd het in zijn land gewaaide stuifzand in de bodem weg te werken. Op andere delen van het terrein werd de grond voor eenzelfde doel met de spade omgewerkt (afb. 5).

Daarnaast werd een ingewikkeld patroon van parallelle en elkaar kruisende greppels blootgelegd (afb. 6). De functie daarvan is moeilijk te doorgronden. Voor perceelsafscheidingsdoelen lijken ze te dicht bij elkaar te liggen. Mogelijk waren ze bedoeld om de akkers enig-

Afb. 5. 's-Gravenhage: Churchillplein. Een regelmatig patroon van spitsporen tekent zich af in het vlak. Foto afd. archeologie 's-Gravenhage.

zins te ontwateren. Overal werd namelijk onder de akkers een dunne compacte veenband aangetroffen (vergelijk Waasdorp 1989, 320 voor een Middeleeuwse akkerlaag). De bodem bleef hierdoor een stuk vochtiger dan elders in de omgeving en dat zal ongetwijfeld mede bepalend zijn geweest voor de keuze voor dit terrein als landbouwgrond. Enige waterregulering kan echter nodig zijn geweest.

Andere sporen waren er niet veel. In het dichtst bij de strandwal gelegen deel kwamen enkele paalsporen voor (afb. 6), zonder dat daar enige structuur in te herkennen viel. Er heeft in het opgegraven deel zeker geen gebouw gestaan. De nederzetting moet nog wat hoger op de strandwal gelegen hebben en ligt mogelijk verborgen onder het AEGON gebouw of onder de Eisenhouwerlaan.

Het uit de akkers afkomstige vondstmateriaal bestaat voor het merendeel uit aardewerkscherven; verder zijn er wat botfragmenten en de restanten van een maalsteen. Van de ca. 2500 scherven is ongeveer een kwart versierd. Het meest frequent zijn nagel- of spatelindrukken; lijnen of kamstrepen komen veel minder vaak voor (verg. Stuurman 1987, 75-87). Ook zijn de randen vaak met vingertopindrukken versierd (afb. 7).

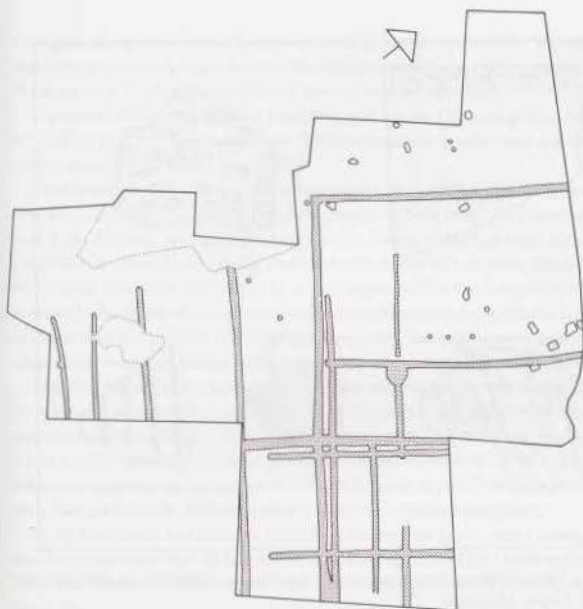
Ten behoeve van het C14-onderzoek werd een hoeveelheid houtskool verzameld. De uitkomst van de metingen bevestigde en preciseerde de op typologische gronden veronderstelde datering: rond 200 voor Chr. (GrN-17131: 2160 $\pm$ 50 BP). Het onderzoek levert niet meer dan een momentopname; voorlopig blijft onbekend hoe lang de IJzertijdboeren op deze plek hun bestaan vonden.

Tenslotte werd, naast wat verspreide Romeinse vondsten, nog een 12e/13e-eeuws niveau zonder bewoningssporen aangetroffen. Wel werden hierin karresporen blootgelegd: blijkbaar heeft hier een weggetje gelopen.

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie J.R. Magendans en J.A. Waasdorp

Midden-Delfland: Foppenpolder/Aalkeetbuitenpolder De opgravingen in het kader van het Project Midden-Delfland vonden plaats op een viertal IJzertijd-vindplaatsen in het deelplan Lickebaert. De in 1988 begonnen opgraving in de Foppenpolder (gemeente Maasland) werd voortgezet en afgerond (zie Abbink 1989). Daarnaast werden proefopgravingen verricht op twee vindplaatsen in de Aalkeetbuitenpolder (sites 16.09 en 16.10 in de gemeente Maasland) die beide uit de Late IJzertijd dateren. Tenslotte werd in deze polder ook nog een noodopgraving uitgevoerd op een nieuwe vindplaats (site 16.32 in de gemeente Vlaardingen), die kort tevoren was aangesneden bij de herinrichtingswerkzaamheden.

De sites 16.09 en 16.10 liggen in een gebied waar het polderpeil zal worden verlaagd. Doel van het onderzoek was na te gaan in hoeverre hier nog goed geconserveerde resten van pre-

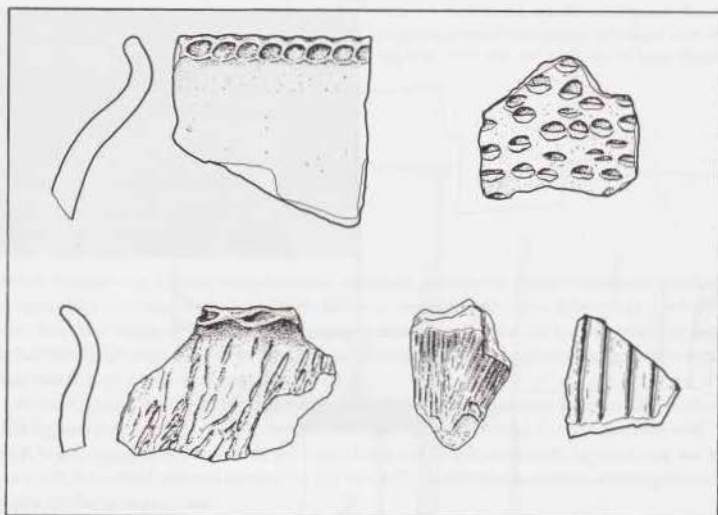
Afb. 6. 's-Gravenhage: Churchillplein. Overzicht van de tijdens de eerste campagne gevonden greppels en paalsporen. Schaal 1:300. Tek. B. Claasz. Goockson.

historische bewoning aanwezig zijn. De lokatie van de proefsleuven werd gekozen op basis van boorgegevens.

Site 16.09 bleek te liggen op een, ten tijde van de bewoning met veen afgedekte, zandig-kleiige geulrug. De bewoningsresten bestonden uitsluitend uit aardewerk. Duidelijke sporen van gebouwen zijn niet herkend. Een sloot, ingegraven tot in de geulrug, kon niet met zekerheid worden gedateerd.

Site 16.10 ligt op een veraard veenpakket, ca. 90 meter ten noorden van de geulrug. Hier zijn wel duidelijke resten van een woonplaats aangetroffen. In één van de twee proefsleuven (van ieder 20 meter lang) werd onder meer een haardplaats aangesneden. Deze had een diameter van ca. 1 meter en was opgebouwd uit zavelige leem en aardewerkscherven. Organisch materiaal was slecht geconserveerd en alleen nog aanwezig op plaatsen waar zich kleine scheurtjes in de venige ondergrond hadden gevormd, waarin de bewoningsresten verzakt en gekanteld waren. Op een diepte tussen 35 en 50 cm onder het maaiveld werden op die plekken lagen leem, organisch materiaal en as aangetroffen, vermoedelijk de resten van rietvloeren en woonlagen. Samen met de daarbij gevonden, verdroogde delen van houten palen wijzen ze op de aanwezigheid van een boerderij.

Site 16.32, vermoedelijk daterend uit de Late IJzertijd, bevatte de resten van tenminste twee gebouwen. Ook bij deze boerderijen hoorden haardplaatsen van scherven en zavelige leem. Beide haarden waren meerdere malen vernieuwd.

Afb. 7. 's-Gravenhage: Churchillplein. Enkele versierde scherven van aardewerk uit de Late IJzertijd. Schaal 1:2. Tek. B. Claasz Coockson.

De bodemopbouw in de Aalkeetbuitenpolder is, net als in de Foppenspolder, verstoord door onderspoeling en erosie van het onderliggende veenpakket. Alle resten van bebouwing waren dus ook hier verzakt en gekanteld. Houten palen, delen van het vlechtwerk, vloerlagen waren daarom wel goed geconserveerd, maar ook zodanig verplaatst dat de plattegrond van de huizen niet meer kon worden gereconstrueerd. De vloerlagen bestaan, evenals in de Foppenspolder, uit lagen stro, mest en mogelijk ook riet. Vermeldenswaard is de vondst van een gewei. Al met al kan gesteld worden dat de ondergrond van het zuidelijke deel van de Midden-Delflandpolders te lijden heeft gehad van erosie, onderspoeling, oplichting en scheuring van het veenpakket onder invloed van toe- en overstromend water. Deze aantastingen vonden plaats na de bewoning in de IJzertijd. Afhankelijk van de omvang van dit verschijnsel zijn de bewoningsresten uit deze periode op de ene plaats beter geconserveerd dan op de andere.

IPL, Leiden

A.A. Abbink

Midden-Delfland Het archeologisch onderzoek dat gekoppeld is aan de herinrichting van Midden-Delfland behelst naast opgravingen ook de archeologische begeleiding van diverse grondwerkzaamheden.

De herinrichtingswerkzaamheden speelden zich in 1989 af binnen het deelgebied Lickbaert, met name in de Aalkeetbinnenpolder, de Aalkeetbuitenpolder en de Foppenspolder, gelegen in de gemeenten Maasland, Maassluis en Vlaardingen. Samen met de aanleg van

een gasleiding door het gebied leidde dit grondverzet tot een hausse aan archeologische waarnemingen, ook door derden. De naspeuringen van J.P. ter Brugge, O. Dorenbos, L.A. Kaal en mw. J. Mostert verdienen hier aparte vermelding.

Op totaal 34 lokaties werden vondsten gedaan, met dateringen in de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. De vindplaatsen waren voor een deel al bekend door de inventarisatie van Bult (Bult 1983).

De meeste nieuwe vindplaatsen dateren uit de IJzertijd. Zeker zes daarvan zijn te rubriceren als woonplaatsen, in alle gevallen gelegen op het veen. Eén daarvan werd onder leiding van A.A. Abbink (IPL) voor het grootste deel onderzocht (zie deze kroniek). Op twee andere lokaties kon alleen kleinschalig noodonderzoek verricht worden. Daarbij bleek steeds dezelfde situatie zichtbaar als eerder al in de Foppenspolder was aangetroffen (Abbink 1989): wat van een huis resteerde was merendeels niet in situ bewaard gebleven, maar uiteengescheurd, gekanteld of anderszins ontwricht. Vloerdelen, haardplaatsen, palen en huisraad worden zodoende verspreid aangetroffen, zelfs ver onder het toenmalige bewoningsniveau.

Dat overstromingen deze situatie veroorzaakten, of op zijn minst bevorderden, blijkt uit de alom aanwezige onderspoelingsklei. Afzettingen van plaatselijk enkele decimeters dik sedimenteerden onder die delen van het veenoppervlak die door de opwaartse druk van het water waren opgelicht. Ook op IJzertijd-vindplaatsen waar geen opgravingen, maar slechts waarnemingen mogelijk waren, was dit destructieve proces indirect aantoonbaar door vondsten van aardewerk, botten, palen e.d. in de onderspoelingsklei.

In de hierboven aangeduide polders is tot nog toe geen enkele woonplaats uit de IJzertijd aan te wijzen waarvan de basis min of meer ongeschonden is overgeleverd, dit in tegenstelling tot al langer bekende voorbeelden uit de nabijgelegen Broekpolder en Holiërhoekse Polder.

Onder de vondsten van de nieuwe vindplaatsen overweegt aardewerk; bot is op sommige plekken eveneens ruimschoots vertegenwoordigd. Tegenover de herhaalde vondst van spijnschijfjes valt de schaarste aan weefgewichten op. Voor zover de vindplaatsen een datering toelaten op basis van het vondstmateriaal zijn ze omstreeks de 3e-2e eeuw voor Chr. te plaatsen. De overstromingen van Duinkerke I komen dan ook als eerste in aanmerking ter verklaring van de bijzondere vondstsituatie van de IJzertijd-woonplaatsen.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Oegstgeest De heer De Geus van de archeologische werkgroep van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar vond op een bouwplaats in de polder Morsebel een concentratie prehistorisch aardewerk. Na overleg werd door leden van de Wassenaarse werkgroep, samen met leden van de awn-afdeling Rijnstreek en met hulp van de gemeente Oegstgeest een nader onderzoek ingesteld. De vindplaats ligt op de oosthelling van de achterste strandwal/Oude Duinenrij. Net zoals op veel andere plaatsen in het Zuidhollandse strandwallengebied was ook hier het oorspronkelijke bodemprofiel niet meer intact. Een flink deel van het bovenste duinzand moet ooit zijn afgegraven, waardoor slechts enkele diepere sporen bewaard zijn gebleven. De meeste vondsten waren afkomstig uit het restant van een waterput met vlechtwerkbeschoeiing. Een grondmonster uit deze put is door mw. L.I. Kooistra (ROB) geanalyseerd. Zowel zaden van de natuurlijke vegetatie uit de directe omgeving als van cultuurgewassen waren aanwezig. De waterput moet vermoedelijk in de Midden-IJzertijd worden gedateerd.

Voorburg: Leeuwensteijn Door leden van de Archeologische Werkgroep Voorburg werden enkele proefsleuven gegraven in Park Leeuwensteijn. Daarbij werden intacte prehistorische akkersporen aangetroffen, mogelijk uit de Bronstijd. Met het oog op de nieuwbouwplannen voor dit park zal door de ROB, in samenwerking met de Archeologische Werkgroep Voorburg, in 1990 een opgraving worden uitgevoerd.

Voorne-Putten De veldkartering die vanaf oktober 1987 werd uitgevoerd in het kader van het onderzoek naar de gevolgen van polderpeilverlaging voor de conserveringstoestand van archeologische terreinen (zie Holland 20, 1988, 313-314 en Holland 21, 1989, 326) werd in 1989 afgesloten. In dat jaar zijn nog vier sites afgeboord: één uit de Midden-IJzertijd, één uit de Late IJzertijd en twee uit de Romeinse Tijd. Het eindrapport zal in de herfst van 1990 gereedkomen.

BOOR, Rotterdam

P.S.G. Asmussen en J.M. Moree

IJsselmonde De veldkartering ten behoeve van de archeologische inventarisatie van het Landinrichtingsgebied IJsselmonde is in mei 1989 afgesloten. Veel aandacht is besteed aan het bepalen van de omvang en diepteligging van de inmiddels bekende archeologische sites. Het bijbehorende rapport kan in het najaar van 1990 tegemoet worden gezien.

BOOR, Rotterdam

R.J.B. Hageman

Romeinse Tijd

Alphen aan de Rijn: Julianastraat/Couvée (afb. 8) In het centrum van Alphen kon na afbraak van een gebouwencomplex door Awn-afdeling Rijnstreek, dankzij de steun van de gemeente Alphen, de provincie Zuid-Holland, de grondeigenaar (fa. Hoogvliet) en aanneemingsbedrijf Maasdijken, een uitgebreid archeologisch onderzoek worden verricht. Tussen maart 1989 en februari 1990 werd een aaneengesloten oppervlak van ca 1400 m² opgegraven.

De bebouwing in het opgegraven gebied gaat vanaf de recente tijd onafgebroken terug tot in de Middeleeuwen. Direct onder de muurresten van de 20e-eeuwse bebouwing bevinden zich bewoningsfasen die teruggaan tot omstreeks 1500. Een paar funderingen, een haardplaatsje en enkele beerputten kunnen hiertoe worden gerekend.

Opvallend is de grote hoeveelheid mestkuilen, die voor het merendeel een nog oudere fase vertegenwoordigen (ca. 1300-1500). Eén daarvan bevatte een dikke laag leerafsnijdsels. Een schoenmaker heeft waarschijnlijk in de naaste omgeving zijn werkplaats gehad. Bijzonder is dat deze ambachtsman waarschijnlijk zelf zijn leer looide.

Op de achterterreinen kon inzicht worden verkregen in de bewoning uit de Romeinse Tijd. De aangetroffen sporen moeten vermoedelijk tot de vlak buiten het castellum gelegen handels- en ambachtsnederzetting worden gerekend. Behalve een gedeelte van een houten watergoot, springen vooral de funderingsresten van twee haaks op de Rijnsoever gelegen gebouwen in het oog.

Twee rijen zware palen maakten deel uit van een gebouw van 40 meter lengte. De palen waren geplaatst op houten liggers of gevat in een pakking van (tuf)steen. Enkele liggers werden aangetroffen zonder de bijbehorende paalresten. De afstand tussen de palenrijen bedroeg 4,00 meter en tussen de palen onderling 3,50 meter. Gezien de lengte van het gebouw

Afb. 8. Alphen aan de Rijn: Julianastraat. Houten voorwerp met onbekende functie, gebruikt als ligger in een paalkuil. Foto ron.

en de zware constructie is het waarschijnlijk een opslagplaats geweest.

Naast dit gebouw is een gedeelte van een tweede vergelijkbare structuur blootgelegd. Een rij palen kon nog over een afstand van 14 meter worden gevolgd. Een van de palen uit deze rij was geplaatst op een ligger van duidelijk secundair gebruikt eikehout.

De Romeinse watergoot, die afgedekt was met een houten deksel, eindigde in een tonput. De lengte van de goot is zeker 25 meter geweest. Zowel goot als ton verkeerden in een redelijk goede staat.

AWN, afd. Rijnstreek

S. Sprey

Alphen aan de Rijn: De Schans Het in 1988 door het Rijksmuseum van Oudheden begonnen onderzoek naar de Romeinse weg in de omgeving van het industrieterrein De Schans (zie Brouwer 1989) werd in 1989 door amateurarcheologen onder supervisie van het museum voortgezet. In 1990 volgde nog een derde opgravingscampagne. In de archeologische kroniek over 1990 zal een afrondend verslag worden opgenomen.

Arkel Door P. van Hout werden de karteringswerkzaamheden in de omgeving van zijn woonplaats voortgezet. Diverse nieuwe Romeinse en Middeleeuwse vindplaatsen konden aan de meldingskaart worden toegevoegd. De omvang en de aard van de interessante Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse vindplaats ten zuiden van de stad werden nader bepaald.

Gorinchem Aan de Laag Dalemseweg werd een complete ligger van een Romeinse handmolen gevonden. De grond waaruit deze vondst (samen met een amfoorschep) afkomstig is, was echter van elders uit de omgeving aangevoerd. De herkomst van het materiaal valt daarom niet met zekerheid te bepalen.

Bron: Koorevaar 1989

Hellevoetsluis: Ravenshout In de zomer van 1989 werd door het BOOR noodonderzoek uitgevoerd in het poldergebied ten zuidoosten van Nieuwenhoorn, waar op dat moment het boselement Ravenshout gerealiseerd werd. Het onderzoek werd financieel mogelijk gemaakt door de gemeente Hellevoetsluis en de provincie Zuid-Holland.

Tijdens een systematische veldkartering in 1984 werden in dit gebied tien nieuwe vindplaatsen ontdekt uit de Romeinse Tijd tot in de 18e eeuw, waarvan er zes in 1989 nader zijn onderzocht. Voor vier van de lokaties resulteerde dit in wisselende hoeveelheden verspoeld vondstmateriaal uit de 11e-13e eeuw, veelal afkomstig uit veenscheuren en/of verveningsgleuven. De vindplaatsen vertoonden zonder uitzondering in meer of mindere mate de gevolgen van een 14e-eeuwse overstroming. Sporen van huizen werden nergens aangetroffen. Het onderzoek verschaftte wel inzicht in de verschillende verveningspatronen die in deze streek vanaf de Middeleeuwen zijn ontstaan.

Op één vindplaats werd een grote hoeveelheid materiaal uit de Romeinse Tijd aangetroffen; in dit geval gaat het ongetwijfeld om een nederzettingsterrein, waarvan de bebouwing vermoedelijk schuil gaat onder de werf van een aanpalend (auto)sloopbedrijf. Het vondstmateriaal bevond zich in de veraarde top van het veen, plaatselijk ook in spoelzand en in een dunne kleilaag op het veen. Op het hoogste punt van het terrein waren veel vondsten afkomstig uit de zodelaag. Het materiaal bestaat voornamelijk uit aardewerk, vooral uit de Midden-Romeinse periode. Het percentage import-aardewerk is hoog, waarbij vooral de hoeveelheden Belgische waar en Vlaams-Romeins hoog scoren. Op een aantal fragmenten komen graffiti voor. Het handgevormde inheems-Romeinse aardewerk bestaat voor een groot deel uit fragmenten van emmervormig vaatwerk, dat geassocieerd wordt met de zoutwinning en/of-handel. Deze interpretatie wordt ondersteund door het voorkomen van een soort zoutglazuur op enkele fragmenten.

BOOR, Rotterdam

A.B. Döbken en H.W. van Klaveren

Leiderdorp Opnieuw werd van diverse kanten melding gemaakt van grote hoeveelheden vondsten uit voornamelijk de Romeinse Tijd, die gedaan zouden zijn bij het afkleien voor de dakpanindustrie van een perceel in de Lagewaard (zie ook Hallewas 1989, 321-322). Inspectie van het terrein werd echter door de eigenaar geweigerd.

Leidschendam: Rietvink Bij een veldkartering door leden van de awn-werkgroep Leidschendam (afdeling 's-Gravenhage), werd Romeins en IJzertijd-aardewerk aangetroffen in de polder Rietvink, gelegen tussen de Vliet en de achterste Oude Duinenrij tussen Leidschendam en Voorschoten. Aan de awn werd toestemming verleend voorafgaand aan de nieuwbouw in deze polder enkele proefsleuven te graven. In een van deze sleuven werd een 13 m brede, 3 m diepe in het veen uitgegraven vaart aangesneden. Het vondstmateriaal uit de kleiige opvulling bestond uit Romeins en inheems aardewerk. Omdat door de hoge grondwaterstand de waarnemingsmogelijkheden voor de awn beperkt waren, werd door de rob, samen met de awn en gesteund door de gemeente Leidschendam, een tweede profiel door deze vaart gezet. Door de inzet van zware pompen kon de doorsnede in z'n geheel worden vastgelegd.

De belangstelling voor deze vaart houdt natuurlijk verband met de voortdurende wetenschappelijke discussie rond de ligging van de gracht, die de Romeinse veldheer Corbulo in het jaar 47 na Chr. door zijn troepen liet graven om de Rijn en de Maas met elkaar te verbinden. De route die de huidige Vliet (Rijn-Schiekanaal) tussen Leiden en Voorburg volgt

wordt door velen als de meest logische voor een dergelijke verbinding gezien. Of de nu gevonden vaart daar iets mee te maken heeft zal de voortzetting van het onderzoek in 1990 moeten uitwijzen.

Naaldwijk Op de toekomstige bouwlocatie van een hotel in de directe omgeving van de plaats waar in 1985 enkele Romeinse graven waren aangetroffen, is door amateurarcheologen van het Westlands Centrum voor Streekhistorie een uitgebreid booronderzoek verricht. Het vermoeden bestond dat er sporen van Romeinse bewoning in de ondergrond aanwezig zouden zijn. Deze werden echter niet aangetoond.

Midden-Delfland (zie ook p. 336) Bij grondverzet tijdens het graven van recreatieplassen en bij de aanleg van een gasleiding kwamen in het Vlaardingse deel van de Aalkeetbuitenpolder op drie plaatsen schervenconcentraties uit de Romeinse Tijd aan het licht. Ze lagen op de overgang van het Hollandveen naar de afdekkende klei, die aan de overstromingen van Duinkerke mb kan worden toegeschreven. Twee van de complexen zijn in de tweede helft van de 1e eeuw na Chr. te dateren, de derde (zie Heinsbroek 1989) is waarschijnlijk van latere datum. De scherven vertegenwoordigen woonplaatsen waarvan de sporen met het bovenste niveau van het veenpakket zijn geoxydeerd. De waarnemingsmogelijkheden waren echter niet zodanig dat de aanwezigheid van organische resten op een dieper niveau kan worden uitgesloten.

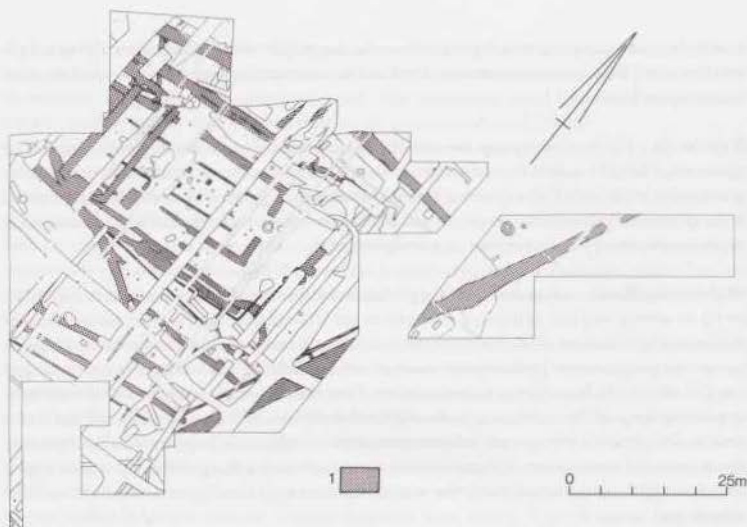
De beschreven vondstsituatie is opmerkelijk doordat bewoning op het veen in de Romeinse Tijd in Midden-Delfland tot nu toe zelden is waargenomen. Uit het oostelijk aansluitende gebied (Kethel, Schiedam, zie deze Kroniek) is deze lokatiekeuze echter goed bekend.

Meer incidentele vondsten van aardewerk uit de Romeinse Tijd, die her en der in Lickbaert gedaan zijn, stammen voor een deel uit Laat-Middeleeuwse terpen (zie p. 355). Als verklaring voor deze vondsten moet het aanvoeren van ophogingsmateriaal voor de terpen gezien worden.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Rijswijk: Hoekpolder (afb. 9) In aansluiting op de ROB-opgraving van twee Middeleeuwse huisterpen in de Harnaschpolder te Schipluiden (zie deze Kroniek) kon nog een volgend, in het kader van de aanleg van Rijksweg 4/19 bedreigd, terrein worden onderzocht. Ook deze opgraving werd mogelijk gemaakt door Rijkswaterstaat, terwijl de gemeente Rijswijk een onderkomen voor de duur van de campagne ter beschikking stelde. De opgraving werd uitgevoerd in samenwerking met leden van de Archeologische Werkgroep Rijswijk, die al eerder door middel van proefsleuven de aanwezigheid van bewoningssporen hadden vastgesteld (Hallewas 1989, 328). Uitgaande van de gegevens die deze sleuven hadden opgeleverd werd een werkput uitgezet, waarbinnen al spoedig een Romeinse huisplattegrond te voorschijn kwam. Het drieschepige huis was gelegen op een rechthoekig, door greppels omgeven erf dat vrijwel compleet kon worden onderzocht. De lengte van het huis was ongeveer 25 meter, de breedte 6,75 m. Twee ingangen in de lange wanden verdeelden het huis in een woon- en een stalgedeelte. De stal had ook een extra ingang in de korte wand. Het huistype vertoont veel overeenkomsten met de meest voorkomende huizen, van met name type B, in Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978, p. 161-183). Het huis lijkt te dateren uit het eerste kwart van de tweede eeuw. Dat het erf deel uitmaakte van een veel grotere nederzetting lijkt overigens niet waarschijnlijk. Doordat niet alle begrenzingen werden bereikt kan dit echter niet

Afb. 9. Rijswijk: Hoekpolder. In grijs (1) huisplattegrond en bijbehorend erf uit de 2e eeuw na Chr. Tek. ROB.

meer worden bewezen. Een brede kavelsloot verlaat het nederzettingsterrein in de richting van de op korte afstand gelegen grotere nederzetting Rijswijk-De Bult. Interessant blijft de vraag in wat voor soort relatie deze en andere kleine nederzettingen in de omgeving (zie bijvoorbeeld ook onder Schipluiden: Den Dulder) stonden met de 'De Bult'.

Naast de bewoningssporen uit de Romeinse Tijd zijn ook de nodige sporen aangetroffen van bewoning uit de 12e en 13e eeuw. Mestkuilen, erfgreppels en een beschoeide waterput duiden op een woonplaats in de onmiddellijke omgeving. Het vondstmateriaal van deze op een kreekweg gelegen woonplaats kan als vergelijking dienen voor het materiaal van de huisterpen in de Harnaschpolder.

Schiedam-Kethel: West Abtspolder Het in 1988 aangevangen onderzoek van een nederzettingsterrein op een kreekweg aan de Polderweg (zie Döbken en Erlings 1989) werd in noordelijke richting voortgezet. De uitvoering lag in handen van leden van awn-afdeling De Nieuwe Maas. Inmiddels is duidelijk geworden dat op dezelfde plaats achtereenvolgens drie huizen zijn gebouwd, waarvan grote delen zijn onderzocht. Het jongste huis is het best geconserveerd en heeft een breedte van ca. 6,50 meter. Het geraamte was mogelijk gebouwd volgens de zogenaamde A-constructie, die ook van andere inheems-Romeinse huizen uit deze regio bekend is. In het woongedeelte van dit huis lag een stookplaats, opgebouwd uit stukken Romeinse dakpan. Buiten het huis zijn resten van hekken, delen van greppels en een klein bijgebouwje aangetroffen.

Op basis van het gevonden aardewerk wordt de bewoning gedateerd tussen de tweede helft van de 1e en het begin van de 2e eeuw na Chr.

Bron: R. de Graad in: *Jaarverslag 'De Nieuwe Maas' 1989*

Schipluiden: Den Dulder Eveneens in het kader van de aanleg van Rijksweg 4/19 (zie elders in deze Kroniek onder Rijswijk en Schipluiden) werd door de Historische Vereniging Oud-Schipluiden en de Archeologische Werkgroep Rijswijk met financiële steun van Rijkswaterstaat een proefsleuf gegraven op een terrein aan het watertje Den Dulder. De lokatie ligt op korte afstand van het nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd in de Hoekpolder (zie Rijswijk: Hoekpolder).

De ruim 40 meter lange proefsleuf toonde onomstotelijk aan dat er op deze plek in de 2e en 3e eeuw na Chr. is gewoond. De conserveringstoestand van de site lijkt zeer goed te zijn. Enkele vermeldenswaardige vondsten zijn fragmenten van twee pijpaarden beeldjes en een vermoedelijk weefgewicht, gemaakt uit het gewei van een edelhert. In overleg met Rijkswaterstaat is overeengekomen deze nederzetting voor verdere verstoring bij de wegaanleg zoveel mogelijk te sparen.

Archeologische Werkgroep Rijswijk

J.M. Koot

Slikkerveer Bij grondwerkzaamheden nabij kasteel Huis te Woude zijn de resten van een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd aangesneden. Het bewoningsniveau lag op humeuze klei van fluviatile oorsprong en werd afgedekt door een 2e kleiafzetting. Het vondstmateriaal bestond uit houtwerk (palen), aardewerk en bot. Het terrein was reeds te zeer verstoord om uit de paalsporen een huisplattegrond te kunnen herleiden.

BOOR, Rotterdam

R.J.B. Hageman

Valkenburg: Provinciale Weg S4 In 1989 werd met veel energie gewerkt aan de voltooiing van de geautomatiseerde administratie van het onderzoek. Daarnaast kwam de eerste determinatie van de vondstgroepen voor een groot deel gereed. Door de Stichting Onderzoek Romeinse Bewoning Valkenburg werden middelen ter beschikking gesteld om de volgende vondstgroepen te bewerken: aardewerk (M.J.G.Th. Montforts en K. Zee), leer en ijzer (J. Hoevenberg), hout (P. van Rijn, 199), menselijk bot (E. Smits, 199), en dierlijk bot (M. Verhagen, 199). Door een groot aantal auteurs werd gewerkt aan artikelen voor 'Graven bij Valkenburg III', dat de opgraafperiode 1987/88 behandelt. Het boekje zal in 1990 verschijnen. Het enige veldwerk dat dit jaar werd uitgevoerd was het onderzoek naar de fysische geografie van het terrein van het vliegekamp Valkenburg, met behulp van electromagnetische geleidbaarheidsmetingen. Dit onderzoek leverde belangrijke informatie op over het verdere verloop van het op het Marktveld opgegraven geulsysteem. Voor het verder van de Oude Rijn afgelegen gedeelte van het terrein is de interpretatie van de meetgegevens moeilijker. Ook de resultaten van een aantal boringen verhelderen het beeld van dit gebied niet. Waarschijnlijk zijn er vele verstoringen van het oorspronkelijke bodemprofiel.

ROB, Amersfoort

D.P. Hallewas

Valkenburg: Dorp Rioleringswerkzaamheden in de dorpskom van Valkenburg (Burg. Lotsystraat/Marinus Poststraat) werden door de ROB begeleid. Onder moeilijke omstandigheden kon op enkele plaatsen het met palen beschoeide dijklichaam van de Romeinse weg worden waargenomen. Het tracé van de Romeinse weg vanaf het marktveld naar het castellum is daarmee nader bepaald. De concentratie van vondstmateriaal doet vermoeden dat de bewoning achter de weg (vanaf de rivier gezien) hier zeer intensief is geweest. De waarnemingen bij het vernieuwen de hoofdriolen in het dorp zullen in 1990 een vervolg krijgen.

Voorne In het kader van de jaarlijkse deltschouw kon in 1989 het poldergebied tussen Den Briel, Rockanje en Nieuwerhoorn systematisch worden verkend. Het resultaat van de kartering laat een toename zien aan nederzettingen uit de Late IJzertijd met twee en de Romeinse Tijd met twaalf. Door het toegenomen aantal vindplaatsen uit de Romeinse Tijd wordt het verspreidingspatroon van de bewoning duidelijk zichtbaar. Dit bestaat uit een 'lintvormige' strook van nederzettingen langs de Middelbroekse Wetering (de zuidelijke arm van de Gote) tot aan de Brielse Maas en noordelijker langs de Strijpe tot aan de bebouwing van Den Briel.

BOOR, Rotterdam

A.B. Döbken en H.W. van Klaveren.

Wassenaar Op een terrein nabij de Maaldrift, waar in de toekomst de nieuwbouw van de Amerikaanse School zal verrijzen, vonden leden van het Historisch Centrum Wassenaar sporen van prehistorische en Romeinse bewoning. Het gedeelte van de strandwalrug/Oude Duinen waarop de site is gelegen, is oudtijds echter tot op flinke diepte afgegraven en omgezet. Alleen de diepste sporen, zoals een waterput uit de Romeinse Tijd met vlechtwerkbescioeiing, waren daarom behouden. De oudste vondst was een vuurstenen pijlsplits uit het Laat-Neolithicum of de Vroege Bronstijd, verder werd veel IJzertijd-, inheems-Romeins aardewerk en Romeins importaardewerk gevonden. De waterput kan in de tweede helft van de 2e eeuw na Chr. worden gedateerd.

Middeleeuwen en later

Binnenmaas De Stichting Archeologie Hoekse Waard deed onderzoek naar bewoningsresten langs de Binnenbedijkte Maas ten westen van Maasdam. Opgegraven werden de resten van een stenen gebouw uit de Middeleeuwen dat direct aan een gegraven watergang moet hebben gelegen. Het gebouw wordt niet geïnterpreteerd als een boerderij, maar zal eerder een bijzondere functie gehad hebben in relatie met de Binnenbedijkte Maas (veerhuis?). Daarnaast werden in hetzelfde gebied de verticale profielen van nieuw gegraven sloten langs de provinciale weg bestudeerd, waarbij een aantal Romeinse en Middeleeuwse woonplaatsen zijn vastgelegd.

Delft Het veldwerk in Delft beperkte zich dit jaar tot een klein onderzoek op een kloosterterrein aan de Voorstraat. Bewoningssporen uit diverse perioden en enkele beerputten werden onderzocht.

Dordrecht: Drievriendenhof (afb. 10) Plannen voor de bebouwing van het uitgestrekte parkeerterrein Drievriendenhof in het oostelijke gedeelte van de binnenstad hebben tot een onderzoek geleid naar een aldaar verondersteld deel van de eerste Middeleeuwse stadsomgrachting. Dit deel, waarop de uit 15e-eeuwse bronnen bekende naam Oude Gracht betrekking heeft en dat later Lindengracht heette, zou voorafgaan aan de bestaande stadsgracht met muur iets verder zuidoostelijk langs de Vest. De opgravingsput lag aan de noordwestzijde van de voormalige Lindengracht, welke binnengracht na de cholera-epidemieën uit de jaren 1850 en 1860 gedempt werd, en ten zuiden van de Kolfstraat. Verder lag de put tussen (west) een kleine straat, de voormalige Kromme Elleboog, en (oost) een gedempt zijgrachtje van de Lindengracht. Het belangrijkste resultaat van het onderzoek is de vaststelling dat van enige stadsversterking ter plaatse geen spoor gevonden is. De Lindengracht moet altijd

Afb. 10. Dordrecht: Drievriendenhof. Gezicht op de houten bakken die een onderdeel vormden van een 16e-eeuwse leerlooierij. Foto ROB.

binnengracht geweest zijn, parallel aan en achter de stadgracht langs de Vest. Uit het onderzoek bleek dat de Lindengracht gedolven is in samenhang met de ingebruikname van het zuidoostelijke stadsgedeelte, vanaf het laatste kwart van de 14e eeuw. De zijkant van de gracht werd in eerste instantie beschoeid met een rij van staande palen en gekantrechte balken. In een tweede fase volgde aanplemping van de oever met anderhalve meter en de bouw van een nieuwe zware houten beschoeiing. Deze beschoeiing bestond uit op hun kant gezette delen tegen staande balken; het geheel werd vastgehouden door een reeks zware houten ankerconstructies. De ankers bevonden zich ook langs het zijgrachtje en lagen daar over de nog nader te noemen bakken. Naar het noorden toe was een deel van de Lindengracht toen bovendien beschoeid met een bakstenen kademuur. Deze tweede fase dateert uit de 17e eeuw, vermoedelijk uit de tijd kort na 1625. Beschoeiing en kademuur werden omstreeks 1800 vervangen door een nieuwe houten beschoeiing aan de waterkant vlak voor de vorige. In samenhang met de demping van de gracht na het midden van de vorige eeuw is tenslotte in het midden een groot gemetseld riool op een stevige paalfundering gemaakt.

De vroegste bebouwing op het opgegraven terrein dateert vermoedelijk uit de 15e eeuw, getuige enkele muurresten langs de Kromme Elleboog. Een samenstel van muurtjes tussen Kromme Elleboog en het zijgrachtje vertegenwoordigde de bebouwing vanaf het eerste kwart van de 17e eeuw, welke bebouwing in grote lijnen tot aan de moderne sloop in stand gebleven is. Deze bebouwing lag boven de hierna te behandelen bakken en stond, beoordeeld naar ligging en constructie, in relatie tot de genoemde ankerconstructies in de wallekant.

Het meest opzienbarend was de vondst van een tiental grote, vierkante, ingegraven bak-

ken. Deze waren gesitueerd in vier stroken evenwijdig aan de Lindengracht. De zware en solide constructie was in hoofdlijnen steeds gelijk. Alle bakken waren gebouwd van zware houten delen; dit betrof zowel de opstaande wanden als de bodem. Zware steunbalken bevonden zich onder de bodem, langs de buitenwanden en in de binnenhoeken. Ter verbinding was het houtwerk zwaar gespijkerd en de naden waren met IJslands mos gebreeuwd. In iedere strook had één van de houten bakken bovendien een zware opgemetselde bakstenen rand. De afmetingen van de bakken waren gemiddeld 1,8 m in het vierkant bij een diepte van 1 tot 1,8 m. Ter bepaling van de functie van de bakken komt de leerlooierij het eerst in aanmerking. Aanwijzingen die dit gebruik bevestigen zijn de kalkaanslag op de gemetselde putranden (afkomstig van de voor het rottingsproces toegevoegde ongebluste kalk), relatief veel runderschedels in de naaste omgeving die verbonden met de verse huid waren aangevoerd (ter bepaling van soort en kwaliteit van de huid), een kenmerkende pikhaak (die werd gevonden in één van de bakken), en tenslotte het feit dat enkele bakken bij het leegmaken nog steeds een ondraaglijke stank verspreidden. De bakken dateren vermoedelijk uit de 16e eeuw en zullen tot in de 17e eeuw in gebruik zijn geweest; begeleidende vondsten waren nauwelijks aanwezig. Historisch is bekend dat er zich hier in deze tijd vetsmelterijen en leerlooierijen bevonden. Het is opmerkelijk dat deze bedrijven gezien de stankproductie destijds nog midden in de stad getolereerd werden. Het onderzoek Drievriendenhof heeft plaats gevonden in overleg met en met medewerking van de gemeente Dordrecht (ir. T. Kraayeveld, project-leider, en ir. R. Krooshof, contactpersoon voor de rob).

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Dordrecht: Berckepoort De werkgroep Dordrecht van Awn-afdeling Lek en Merwestreek verrichtte bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in de kelders van het gebouw Berckepoort aan de Nieuwstraat. Het onderzoek werd geleid door ir. M. Tillema, bouwhistoricus te Delft. Het gebouw dateert uit de 16e eeuw en behoorde ooit tot de belangrijkste panden van de stad. Het archeologisch onderzoek richtte zich vooral op een grote waterput en een beerkelder onder het pand. Met name de beerkelder leverde de nodige interessante vondsten op, waaronder snippers beschreven perkament en waszegels (gedateerd ca. 1365).

Bron: Tillema 1990.

Dordrecht (afb. 11 en 12) Een groeiende stroom Middeleeuwse gebruiksvoorwerpen, afkomstig van diverse lokaties in de binnenstad, werd ter documentatie en determinatie aangemeld. Onder de Middeleeuwse vondsten nemen de met de metaaldetector gevonden voorwerpen een steeds belangrijker plaats in. Het aandeel van de pelgrimsinsignes en de zogenaamde profane of erotische insignes is hierbij opvallend te noemen. Wellicht is op den duur een verantwoorde vergelijking met de uit Zeeland afkomstige insignes de moeite waard. Het blijft echter een treurige zaak dat een nog veel groter deel van deze vondsten 'ongezien' wordt doorverkocht en verhandeld. Belangrijke cultuurhistorische informatie gaat hierbij steeds weer verloren.

Driebruggen Tussen Nieuwerbrug en Waarder werd in het kader van de herinrichting Driebruggen een verkenning uitgevoerd naar de resten van de commanderij van de Johannieter orde (Malthezer ridders). Onder het erf van een boerderij bleken zich intacte funderingen en kelders te bevinden.

Afb. 11. Dordrecht: Middeleeuwse vondst uit de binnenstad. Erotisch insigne van tin, voorstellend een wandelende phallus met daarop een figuur met een met phallussen gevulde kruiwagen. Schaal 1:1. Foto rob (met dank aan J. Zijderveldt).

Afb. 12. Dordrecht: Middeleeuws vondsten uit de binnenstad. Tinnen pelgrimsinsigne voorstellende Maria en kind. Afkomstig uit een onbekend pelgrimsoord. Datering waarschijnlijk 13e eeuw. Schaal 1:1. Foto rob (met dank aan J. Zijderveldt).

Giessenlanden: Giessenburg Enkele leden van de Werkgroep Alblasserwaard van de awn-afdeling Lek-en Merwestreek verrichtten een aanvullend booronderzoek in een woonheuvel aan de Peursumseweg te Giessenburg. Bij een eerder onderzoek in 1985, door de heer D. van den Dool, was in deze heuvel op 2,5 meter diepte, liggend hout aangetroffen. Uit het booronderzoek blijkt dat de heuvel in tenminste vijf fasen is opgeworpen. Het liggende houtwerk moet gezien worden als fundering of grondverbetering bij de eerste ophoging. Deze fase kan gedateerd worden in de tweede helft van de 12e of het begin van de 13e eeuw.

Bron: Koorevaar 1989-2

Gouda Door de oudheidkundige werkgroep Gouda werden in de binnenstad enkele waarnemingen gedaan en twee uitgebreidere opgravingen uitgevoerd. Aan de rand van de binnenstad, aan de Raam, werd een vermoedelijk 19e-eeuwse pottenbakkerij aangetroffen; misbaksels werden echter niet gevonden.

Op de hoek Kleiweg/Regentesseplantsoen kon na de sloop van het Thaliatheater gedurende één weekend worden gegraven. Zoals verwacht werd de fundering van een houten staardmolen uit 1574 aangetroffen. Deze molen bleek gefundeerd op drie gemetselde blokken, waarvan er twee konden worden opgemeten en gefotografeerd (afmetingen: 1,26 m x 2,00 m en 1,43 m x 2,42 m). Op het achtererf lag een beerput die met 18e-eeuws afval was gevuld.

Bij kleinschalig onderzoek aan Achter de Vismarkt zijn enkele vloerniveau's en houten funderingen van eenvoudige huisjes of schuren opgetekend. In een 15e-eeuwse cultuurlaag werd een hoeveelheid glasafval aangetroffen. Het produkt van de glazenier, die in deze omgeving zijn ambacht moet hebben uitgeoefend, bestond uit eenvoudig vensterglas.

Aan de Keizerstraat werd een opgraving uitgevoerd, waarbij bleek dat dit stadsdeel in de 14e eeuw door een flinke ophoging met schone klei voor bewoning geschikt was gemaakt. In de 15e eeuw werd nogmaals opgehoogd maar nu met een dik pakket stadsafval. Rond 1500 werd op dezelfde plaats een fors gebouw neergezet, waarvan een groot deel van de plattegrond is blootgelegd. De achtermuur stond gedeeltelijk op een oudere waterput, die helaas geen vondsten bevatte. Verrassend was de vondst van een waterputje uit de 17e eeuw met daarin de houten emmer die door de gebruiker was achtergelaten. Een ivoren mesheft in de vorm van een man in 17e-eeuws kostuum en een paar met slijb versierde vloertegels uit de 14e of 15e eeuw zijn enkele interessante vondsten uit de ophogingslagen.

Gouda

J.C. van Dam

Hillegom De heer Van der Vlucht van de gemeente Hillegom meldde dat bij het graven van leidingsleuven ten noorden van het dorp funderingsresten waren aangetroffen. Omdat in de omgeving overblijfselen van het Laat-Middeleeuwse huis Klein-Bethlehem waren te verwachten werd de situatie ter plaatse bekeken. De gevonden funderingen bleken echter van post-Middeleeuwse ouderdom te zijn, zodat van verder onderzoek werd afgezien.

Katwijk aan Zee In het uitgegraven cunet van een fietspad langs de Wassenaarseweg werd door de heer Parlevliet uit Katwijk een Middeleeuwse afvalkuil aangetroffen. De grote hoeveelheid daaruit afkomstige vondsten (voornamelijk aardewerk) dateert uit de 15e eeuw.

Leiden: Steneveld (afb. 13) Tijdens saneringswerkzaamheden langs de westzijde van de Zijl, bij de uitmonding van de Oude Rijn, werd de fundering van het huis Steneveld blootgelegd. Dit was een onverwachte ontdekking, omdat een eerdere verkenning in 1982 nauwelijks resultaat had opgeleverd en besloten was niet tot een opgraving over te gaan.

Bij het afgraven van de zwaar vervuilde bodem kwamen de resten van een vrij lichte fundering (steenmaat 20 x 9,5 x 4 cm) aan het licht. In de westelijke gracht mondde een riool uit waarin zich aardewerk bevond, globaal daterend vanaf het begin tot in het laatste kwart van de 16e eeuw. Historische bronnen spreken van een 'kasteel' dat in 1420 zou zijn verwoest en naderhand als huis of hofstede weer is opgebouwd. Bij het beleg van Leiden in 1574 zou het opnieuw zijn gesloopt en later als hofstede wederom zijn opgebouwd om tenslotte in het begin van deze eeuw als gewone boerderij te worden afgebroken.

Afb. 13. Leiden: Steneveld. Fundering van het huis Steneveld, gezien vanuit de lucht. Foto Bart Hofmeester BV.

Een gericht archiefonderzoek heeft inmiddels aangetoond dat een middeleeuws kasteel 'wishfull thinking' is geweest van een van de eigenaren uit de 17e eeuw. De eerste bebouwing is in de bronnen terug te vinden in het begin van de 16e eeuw; een datering die zeer goed overeenkomt met de gevonden fundering en de bodemvondsten. Aangenomen mag worden dat dit de fundering van het eerste huis of de hofstede Stenevelt is geweest, welke in 1574 werd gesloopt.

Terwijl de zwaar vervuilde grond van het terrein werd afgegraven, konden de fundering en het verloop van de grachten rondom het huis worden ingemeten. De uitgenomen grond is afgevoerd om elders te worden gereinigd. De intact gebleven fundering is thans onder schoon zand verdwenen en ligt gedeeltelijk onder een rijweg met aangrenzend plantsoen en parkeerterrein.

Voor een uitgebreid verslag van de opmetingen, de beschrijving van het aardewerk alsmede het archiefonderzoek wordt verwezen naar de publikatie in *Bodemonderzoek in Leiden 1988/1989*.

Gemeente Leiden, Dienst Civiele Werken

H. Suurmond-van Leeuwen

Leiden: Driessenstraat Een kleine noodopgraving in opdracht van de Dienst Civiele Werken werd uitgevoerd op de hoek van de Ir. Driessenstraat. In de zeer korte beschikbare tijd werden door drs. P. Bitter 8 beerputten, 4 waterputten, 3 waterkelders, divers muurwerk

en 14 afval- en beerkuilen onderzocht. Het onderzoek sloot aan op eerdere opgravingen en leverde de nodige gegevens op voor de bewoningsgeschiedenis van de 14e-eeuwse stadsuitleg in dit gebied.

Leiden: Muskadelsteeg Na de sloop van een klein pand op de hoek van de Muskadelsteeg nabij de Pieterskerk kon door drs. P. Bitter in opdracht van de dienst Civiele Werken een kleine opgraving worden verricht. Hierbij werd onder andere een graf aangetroffen dat bij het oudste kerkhof rond de Pieterskerk moet hebben behoord.

De Lier: Oostbuurtseweg Naar aanleiding van de mededeling van het Bureau Uitvoering Midden-Delfland dat een in het deelplan Gaag als te handhaven aangemerkt terrein aan de Oostbuurtseweg moest wijken voor de bouw van tuinbouwkassen, werd door de ROB in samenwerking met amateurarcheologen van het Westlands Centrum voor Streekhistorie een kleine opgraving uitgevoerd. Vastgesteld is dat ter plaatse waarschijnlijk een door een gracht omgeven woonplaats uit de 13e eeuw heeft gelegen. Het terrein was echter al dermate verstoord dat uitgebreid onderzoek niet zinvol werd geacht.

Midden-Delfland (zie ook elders in deze Kroniek) Op een plek in de Foppenpolder te Maasland, waar een veldkartering al enkele geïsoleerde vondsten had opgeleverd (Bult 1983), lagen in de uitgeworpen grond van een vaarplas in aanleg een vijftigtal scherven uit de 11e, eventueel 12e eeuw. Bij de kogelpotfragmenten komt steengruismagering voor en de aanwezige pingsdorp- en paffrath-waars zijn alleen door vroege exemplaren vertegenwoordigd (determinatie: drs. E. J. Bult, ROB). Van de woonplaats, die vrijwel zeker op het veen heeft gelegen, kwamen geen andere restanten of sporen aan het licht.

Door de aanleg van een fietspad en een persleiding, en ook door ploegen voorafgaande aan beplanting, werden aan de Zuidbuurt te Vlaardingenvijf Laat-Middeleeuwse woonplaatsen aangesneden. Het gaat om al bekende terpen op een geulrug van Duinkerke 0-ouderdom. Er kwamen vele honderden vondsten te voorschijn, bijna uitsluitend potscherven, met pingsdorp-aardewerk als oudste materiaal. Enkele andere, nieuwe vindplaatsen die bij dezelfde werkzaamheden ontdekt zijn, kunnen niet met zekerheid aan woonplaatsen worden toegeschreven.

Ook elders langs de Zuidbuurt kwamen bij graafwerk vindplaatsen uit de Late Middeleeuwen aan het licht. Bij een woonplaats daterend uit de periode tussen 1100 en 1400 kwam een groot deel van een ongeglazuurde vuurstolp aan het licht. Deze laatste vindplaats werd ontdekt in de gasleidingsleuf die in 1989 werd aangelegd tussen Gaag en Europoort. Elders in dit tracé, in de Dijkpolder te Maasland, ontdekte dezelfde vinder, (L. A. Kaal uit Schiedam) op enkele tientallen meters van elkaar nog twee vergelijkbare woonplaatsen.

1PL, Leiden

P.W. van den Broeke

Poortugaal: Distripark Tijdens de aanleg van het distributiecentrum Eemhaven werd in overleg met en met financiële steun van het Ingenieursbureau Havenwerken (Gemeente Rotterdam) door het BOOR een onderzoek van beperkte omvang gedaan op een terp langs de Groene Dijk. Doel van het onderzoek was vast te stellen wanneer de terp opgeworpen was en na te gaan of er sprake was van bewoning voorafgaand aan de kunstmatige ophoging. Een radiale profielsleuf uit zuidelijke richting tot aan het hoogste punt van de terp liet weliswaar de ophoging op overtuigende wijze zien, maar verschaftte geen inzicht in het moment

Afb. 14. Rotterdam: tracé Willemsspoortunnel. Opgraving stadsmuur met fragment van ronde toren langs de Blaak. Foto BOOR.

waarop deze was opgeworpen. De ophoging, die bestond uit een zandige kleilaag van minder dan een meter dikte, met alleen bovenin wat houtskool en puinrestjes, was aangebracht op het schone sediment van een geulafzetting. De onderliggende veenlaag was ter plaatse weggedrukt. De woonlaag op de terp bleek op het hoogste punt opgenomen te zijn in de bouwvoor. Hier restten nog slechts de bakstenen funderingen van een 17e-eeuwse boerderij, terwijl het vroegste vondstmateriaal dateerde uit het einde van de 15e eeuw.

BOOR, Rotterdam

A. B. Döbken

Rotterdam: Tracé Willemsspoortunnel (afb. 14.) Op verschillende plaatsen in het tracé van de spoortunnel door Rotterdam konden nieuwe gegevens over de pre-stedelijke bewoning in de Middeleeuwen worden vastgelegd (Guiran 1989). Tijdens de vooraf in het bestek vastgelegde opgraving aan de Jacobsplaats, op de linkeroever van de Binnenrotte, werden bewoningssporen uit de 10e-12e eeuw ontdekt. Men heeft hier gewoond op een kleidek dat op het onderliggende veen is afgezet. De bewoningssporen zijn gedeeltelijk geërodeerd door de overstromingen uit de tweede helft van de 12e eeuw, maar ook zwaar verstoord door de vele ingravingen van de latere stadsbebouwing. Tussen de Blaak en de Maas zijn bewoningssporen (kuilen, palen, waterput) uit dezelfde periode beter geconserveerd doordat dit gebied tot in de 16e eeuw buitendijks heeft gelegen en daardoor hoog is opgeslibt.

In de uitgezeefde grond, afkomstig van de gebaggerde zinksleuf door het Noordereiland, is veel Romeins, Karolingisch en 10e-12e-eeuws aardewerk aangetroffen. Dit materiaal is afkomstig uit een geul, op dieptes tussen 10 m en 15 m – NAP.

De opgraving in de bouwput aan de Jacobsplaats heeft gedetailleerde gegevens opgeleverd over het wonen en werken in de Middeleeuwse stad aan de Binnenrotte. Acht percelen aan de vroegere Lombardstraat met resten van huizen uit de 14e-16e eeuw konden hier uitvoerig worden onderzocht. De diepte van de percelen, van de Lombardstraat tot aan de Binnenrotte, is uiteindelijk vrijwel verdubbeld doordat nieuwe beschoeiingen steeds ten westen van de oude werden aangebracht. De aanplantingen bestaan voor een groot deel uit huis- en

bedrijfsafval, waardoor hier grote en gevarieerde vondstcomplexen uit de 14e-19e eeuw met opvallend veel metalen gebruiksvoorwerpen en gereedschappen konden worden geborgen.

Zowel aan de noordzijde als aan de zuidzijde van de stad konden de funderingen van de stadsmuur worden onderzocht. Aan de voormalige Pompenburgsingel bleek dat de omstreeks 1500 gebouwde muur stond op funderingen van een oudere muur, die in de tweede helft van de 14e eeuw was gebouwd. De funderingen van de muur langs de voormalige Blaak konden over een lengte van 30 meter worden onderzocht. De in het begin van de 15e eeuw gebouwde muur eindigde bij de haveningang in een ronde toren (afb. 14). Tegen deze muur is aan het einde van het onderzochte gedeelte, op een later tijdstip, de veelhoekige Blauwe Toren gebouwd.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Rijswijk: Beatrixlaan Aan de Beatrixlaan werd door de Archeologische Werkgroep Rijswijk in 1986 een deel van een 12e-13e-eeuwse woonplaats opgegraven. De ook op deze plaats voortschrijdende werkzaamheden aan het tracé van rijksweg 4/19 (zie ook p. 343, 345 en 355) maakten een vervolgonderzoek dit jaar noodzakelijk. Rijkswaterstaat en de ROB maakten dit onderzoek mede mogelijk.

De site maakt deel uit van een reeks boerderijplaatsen van waaruit het gebied tussen de huidige Churchillaan en de Kastanjewetering is ontgonnen. Het onderzoek was gericht op het verkrijgen van meer gegevens over de ontwikkeling van deze ontginningslijn.

In 1986 werd een grote hoeveelheid greppels, (mest)kuilen en paalgaten alsmede een deel van de zuidelijke erfbegrenzing aangetroffen. Enkele vondsten, onder andere twee ruiterspooren, wijzen op voornamen bewoners in de 13e eeuw.

In 1989 zijn de westelijke en de noordelijke erfbegrenzing aangesneden. Uit het afnemen van de vondsten in westelijke richting kan worden afgeleid dat de boerderij aan de oostzijde van het opgravingsterrein heeft gestaan. In de nabije toekomst is hier nog onderzoek mogelijk. Op basis van de opgravingen van 1986 en 1989 kunnen de afmetingen van het erf gesteld worden op 60 m (in noord-zuid richting) bij 40 m (in oost-west richting).

Archeologische Werkgroep Rijswijk

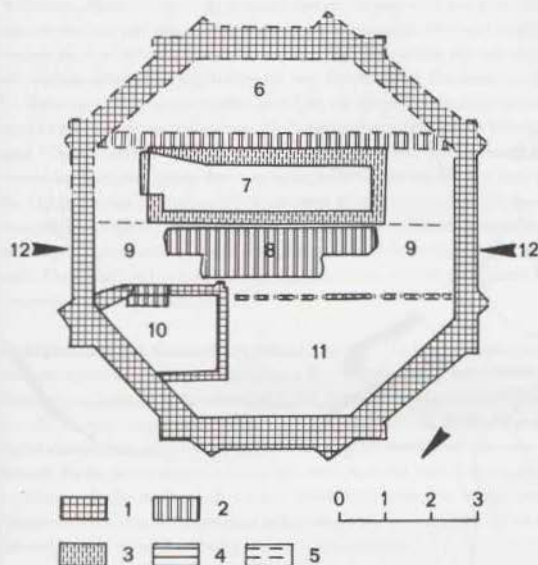
J.M. Koot

Rijswijk: Oude Broekmolen (afb. 15) Ten gevolge van de bouw van een nieuwe woonwijk in Rijswijk-Zuid moest de Oude Broekmolensloot worden verbreed. Tijdens deze werkzaamheden stuitte men in december 1987 op de resten van de Oude Broekmolen. Kort na deze vondst werd door het gemeentebestuur van Rijswijk besloten de molenresten te behouden en te integreren in de nieuwe woonwijk. Uit archiefgegevens viel op te maken dat de molen in de 16e eeuw moet zijn gebouwd ter bemaling van de Oude Broekpolder en in 1871 is vervangen door een gemaal.

Dankzij de vondst en het daaropvolgende archeologisch onderzoek konden de exacte locatie en de vorm van de molen worden vastgesteld. De molen is een zogenaamde achtkanter met gemetselde zijden van elk ca. 3,20 meter lang. De funderingen waren op klei gezet. Verscheidene sporen van latere verbouwingen waren aanwezig. Het keldertje met een (in 1871 gesloopt) tongewelfje lijkt uit de oudste bouwfase te zijn. Door de Dienst Openbare Werken Rijswijk, afdeling Plantsoenen, is inmiddels een plan ontworpen om de muurresten permanent zichtbaar te maken.

Archeologische Werkgroep Rijswijk

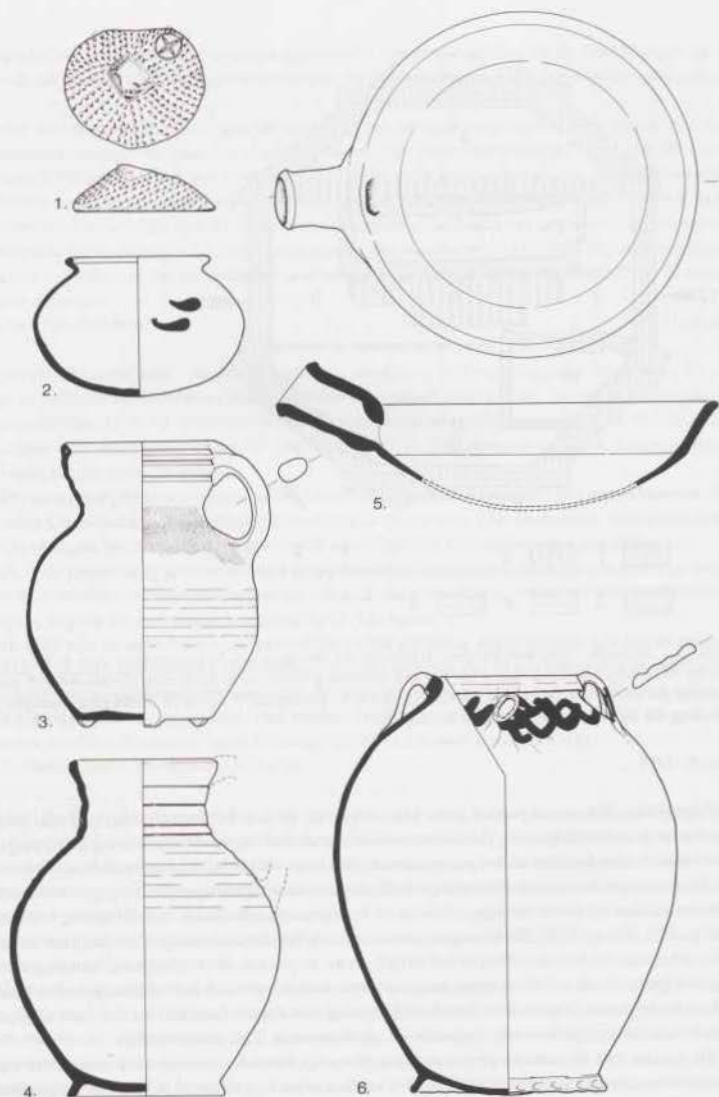
J.M. Koot

Afb. 15. Rijswijk: Oude Broekmolen. Schematische weergave van de muurresten. Aan de bovenzijde ligt de Broekmolensloot. Tek. J.M. Koot. 1. fundering 16e eeuw; 2. fundering 17e-18e eeuw; 3. metselwerk 19e eeuw; 4. gevonden; 5. gereconstrueerd; 6. watergang; 7. krimp; 8. fundering koningsspil; 9. gang; 10. kelder; 11. woonkamer; 12. ingang.

Schipluiden: Harnaschpolder (afb. 16) Dank zij de met Rijkswaterstaat gesloten overeenkomst met betrekking tot de documentatie van archeologische waarden bij uit te voeren werkzaamheden konden in het voorjaar van 1989 twee vlakbij elkaar gelegen huisterpjes in de Harnaschpolder tussen Rijswijk en Schipluiden door de ROB worden opgegraven. Beide terpjes zouden op korte termijn verdwijnen onder het zandlichaam van Rijksweg 4/19 (zie ook p. 343, 345 en 354). De woonplaatsen waren als kleine verhogingen herkenbaar in een onregelmatige blokverkeveling in het midden van de polder. De ondergrond van de polder bestaat grotendeels uit veen, maar een vrij brede kreekrug is ook heel duidelijk in het landschap herkenbaar. Vanuit deze kreek is plaatselijk een dunne laag klei op het veen afgezet. Op de kreekrug zijn bewoningssporen uit de Romeinse Tijd aangetroffen.

De oudste van de twee terpen is aangelegd op het kleidek, de jongste is iets verder van de kreekrug, op een niet overslibt gedeelte van het veen, opgeworpen. Onder de terpen was het veen goed geconserveerd. De terpen zijn opgeworpen uit kleizoden, die waarschijnlijk op de nabijgelegen kreekrug zijn gestoken. In deze kleizoden komen flinke aantallen Romeinse scherven voor. In de ophoging kunnen bij beide terpen twee fasen worden onder-

Afb. 16. Schipluiden: Harnaschpolder. Aardewerkvondsten uit de terpen A en B. Schaal 1:4. Tek. rob. 1. deksel van aspot; 2. en 6. pingsdorfaardewerk; 3. andennekan; 4. kan van limburgse(?) aardewerk; 5. bakpan van roodbakkend aardewerk.

scheiden. Helaas waren de toppen van de terpen voor het grootste deel afgegraven. Resten van de huizen zelf zijn dan ook niet teruggevonden. Wel was op iedere terp een centrale kuil aanwezig die asresten van de haard bevatte. Daarnaast zijn op iedere terp twee waterputten, de nodige afval- en mestkuilen en een flink aantal dierbegravingen aangetroffen.

De eerste fase van de oudste terp lijkt op grond van het aardewerk van kort voor het midden van de 12e eeuw te dateren. De bewoning van de tweede fase lijkt in de 13e eeuw te eindigen. Op de tweede terp lijkt de bewoning juist dan aan te vangen en in de loop van de 14e eeuw te eindigen, zodat het waarschijnlijk is dat de tweede terp de opvolger van de eerste is. Op basis van het botanisch materiaal dat bij het onderzoek kon worden verzameld is het mogelijk een goed beeld te krijgen van de natuurlijke vegetatie in de directe omgeving van de terpen in de periode direct voorafgaand aan de ontginningen en uit de bewoningsperiode zelf. Daarnaast is het nodige bekend geworden over de ter plaatse verbouwde en/of geconsumeerde cultuurgewassen.

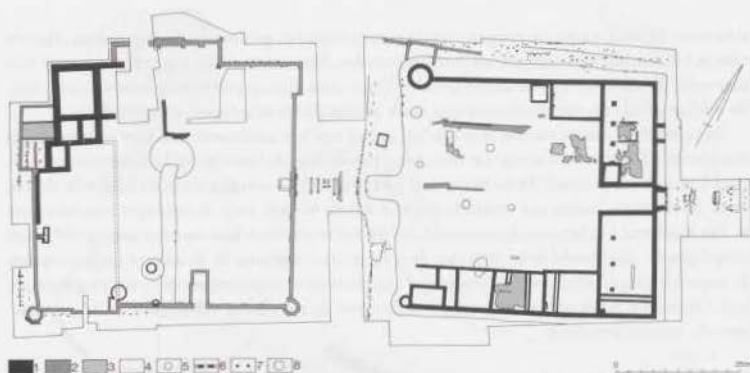
Schipluiden: De Kenenburg (afb. 17 en 18) In het voorjaar van 1989 werd de rooibouw op de hoogte gesteld van de voorgenomen bouwplannen op het terrein van de voormalige voorburch van kasteel de Kenenburg in het dorpscentrum van Schipluiden. De eerste opgraving op dit terrein, uitgevoerd door C. Hoek, dateert uit 1966. Met een aantal zoeksleuven in tuinbouwkassen kon toen een gedeelte van het muurwerk van de voorburch worden getraceerd. In de jaren daarna werd ook een gedeelte van de hoofdburcht blootgelegd.

Grootschalig onderzoek op het hoofdburchtterrein vond onder leiding van E.J. Bult plaats in 1976. De belangrijkste gebouwen van de hoofdburcht en een gedeelte van de gracht konden toen vrijwel volledig worden onderzocht.

Omdat begin 1990 het hele voorburchtterrein bij de nieuwbouw verloren dreigde te gaan en omdat bovendien op de niet eerder onderzochte oostelijke helft van het hoofdburchtterrein bodemverontreiniging was geconstateerd die moest worden verwijderd, werd in overleg met de gemeente Schipluiden besloten alle niet eerder onderzochte, bedreigde delen van het kasteelterrein geheel op te graven. De gemeente Schipluiden en de Provincie Zuid-Holland waren bereid een aanzienlijk deel van de financiële lasten op zich te nemen. Dankzij het onderzoek kon de kennis van de bouwgeschiedenis van het complex met diverse nieuwe gegevens worden uitgebreid. Het door de leden van de Historische Vereniging Oud-Schipluiden op systematische wijze verzamelde materiaal uit de grachten heeft veel aanvullende informatie over de functie en zelfs de vorm van de gebouwen opgeleverd.

Op het terrein van de hoofdburcht zijn geen belangrijke nieuwe gebouwen meer gevonden. Wel konden de muur rond het complex, de toegangspoort, en de brug naar de voorburch worden ingemeten. Op het terrein van de voorburch richtte het onderzoek zich in eerste instantie op de mogelijke aanwezigheid van resten van een oudere voorganger van het complex, dat in deze vorm kort na 1400 moet zijn ontstaan. Hiervan is echter niets teruggevonden. Wel werden op het voorburchtterrein twee hoektorens en de muur die het terrein aan drie zijden omgeeft, een poortgebouw met brug, de keuken, stalgebouwen, twee beerputten en de twee grote gebouwen aan de oostzijde van het complex onderzocht. Een van deze twee gebouwen telde waarschijnlijk twee en het andere drie verdiepingen. Het front van de voorburch moet mede daardoor een imposant aanzicht hebben gehad. Rond 1580 is de voorburch gedeeltelijk door brand verwoest en ontmanteld. In de 17e eeuw is hij aan de noordzijde van het complex, buiten het opgravingsgebied, weer opnieuw opgebouwd.

Hoewel er dus geen resten van een 14e-eeuws kasteel zijn teruggevonden, is het terrein

Afb. 17. Schipluiden: De Kenenburg. Overzicht van de belangrijkste bouwfasen en sporen van het kasteel. Tek. rob. 1. 15e-eeuws muurwerk; 2. laat 16e- en 17e-eeuws muurwerk; 3. vloeren; 4. slot-gracht; 5. waterputten en beerputten op het hoofdburchterrein; 6. liggend hout; 7. palen; 8. kuilen.

Afb. 18. Schipluiden: De Kenenburg. Opgraving 1989. Overzichtsfoto van het woongebouw ten noorden van de toegangspoort van de voorburch. Foto rob.

waarschijnlijk wel vanaf het einde van de 12e eeuw bewoond geweest. Een brede greppel rond een groot erf, kavelsloten, mestkuilen en diverse dierbegravingen, die op de onderste onderzoeksvlakken zichtbaar werden duiden op agrarische bedrijfsvoering in de tijd voorafgaande aan de bouw van het kasteel (voor een uitgebreider verslag zie: Bult e.a. 1990).

Bij de opgraving en de uitwerking van de vondsten van de Kenenburg vormen de amateur-archeologen uit de regio een onmisbare schakel. Zonder hun inzet had deze campagne nooit zo succesvol kunnen verlopen.

Inmiddels heeft de gemeente Schipluiden besloten de contouren van de hoofdburcht zichtbaar te maken in een aan te leggen groenvoorziening.

Sommelsdijk Leden van vereniging De Motte verrichtten onderzoek op een braakliggend terrein dat door de plaatselijke bevolking 'Boerekoale' wordt genoemd: een boerenhaventje. Op een kaart uit 1616 is de ligging ervan aangegeven als een smal vaarwater, dat in verbinding stond met de in de polder Oudeland afwaterende Wildemanskreek. De teruggevonden houten beschoeiingen omgaven een grote rechthoek. In de bedding van dit haventje werd afval aangetroffen uit de periode eind 17e-18e eeuw. Een aantal goed bewaard gebleven schoenen, een benen heft van een scheermes, een benen kam en een loden schijf met inscriptie zijn het meest opvallend.

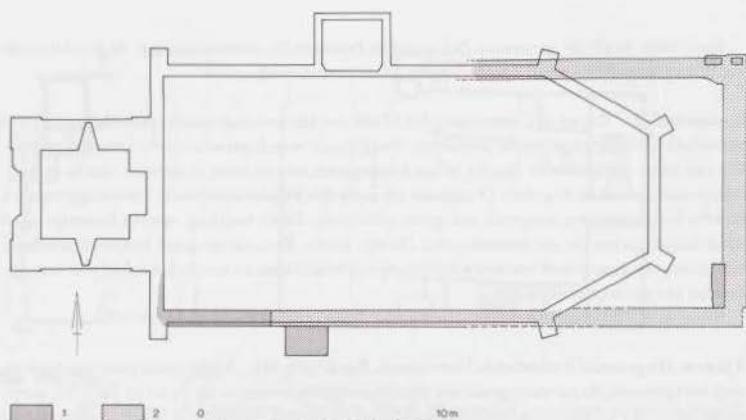
Bron: R. Olivier in: *Jaarverslag 'De Nieuwe Maas' 1989*

Vianen: Hagestein/Nederlands Hervormde Kerk (afb. 19) Bij de restauratie van het huidige kerkgebouw, dat is voortgekomen uit een complete herbouw uit de jaren 1829/30, is een oudheidkundig bodemonderzoek ingesteld naar de oudere bouwfasen. Daarbij bleek dat de voorafgaande Middeleeuwse kerk oorspronkelijk een rechthoekige zaalvorm had, met buitenwerse afmetingen van 24 bij 11 m. Deze kerk was grotendeels opgetrokken uit blokken tufsteen (30/36 x 10 cm); alleen het westelijke gedeelte van de zuidelijke langmuur ging met een staande voeg abrupt over in metselwerk van vrij grote kloostermoppen (30 x 15 x 7 cm). Verder werden hier en daar incidentele toevoegingen en reparaties van kloostermop, onder andere in de beide hoeken van de rechte koorsluitingsmuur, geconstateerd; in deze gevallen was het steenformaat iets kleiner (28 x 14 x 7 cm). De koormuur bleek aan de buitenzijde voorzien te zijn van een afzaat; deze bevond zich op 0,65 m - maaiveld. De muren van het huidige kerkgebouw rusten voor een groot deel direct op de overgebleven oude muren in de ondergrond. Volgens de historische gegevens (Van Groningen 1989) is de eerste kerk vermoedelijk gebouwd na 1108, toen Hagestein het centrum van een moederparochie werd. Deze Middeleeuwse kerk werd in 1405 ernstig beschadigd of verwoest, waarna herstel volgde. Een brand tussen 1599 en 1601 legde de kerk grotendeels in puin. Alleen het koor bleef behouden; hierin werd voortaan gekerkt. In 1785 werden de nog overeind staande schipmuren gesloopt. In 1829/30 volgde een volledige nieuwbouw, grotendeels op de bestaande fundamenteën. De nieuwe kerk werd echter aan de oostzijde ingekort en kreeg daar een 3/5 sluiting. Tenslotte werd ook het oude koor afgebroken, zodat van de Middeleeuwse kerk alleen de toren aan de westzijde restte. Het archeologisch onderzoek heeft zich beperkt tot smalle stroken aan weerszijden van de kerkmuren en tot het opsporen van de buiten de kerk gelegen Middeleeuwse koorsluiting. Er is weinig te zeggen over een eventuele nadere indeling van de Middeleeuwse kerkruimte. Was het een eenbeukige zaalkerk - met een overspanning van bijna 10 m wel erg breed - of betrof het een, voor Nederland overigens zeldzame, Romaanse hallekerk? Deze vragen bleven onopgelost. De datering van het bouwwerk valt in ieder geval na 1108 en gezien de grote kloostermoppen in het westelijke gedeelte mogelijk nog voor 1200. De tweede helft van de 12e eeuw lijkt het meest waarschijnlijk. De reparaties met kloostermoppen in het oostelijke eind kunnen kort na 1200 zijn uitgevoerd. Aan deze kerk is in de 13e eeuw aan de westzijde een toren toegevoegd, waarvan de onderbouw nog in de bestaande toren aanwezig is.

Medewerking aan het onderzoek werd verleend door A. Verlek, opzichter bij Architectenbureau Ir. R. Visser te Schoonhoven.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Afb. 19. Vianen: Hagestijn/Nederlands Hervormde Kerk. Plattegrond van de huidige kerk en de oudere bouwfasen. 1. kloostermoppen; 2. tufsteen.

Vlaardingen Bij verbouwingswerkzaamheden in een pand op de hoek van de Zomerstraat en de Bredestraat kwamen muurresten tevoorschijn die, naar archiefbronnen hebben uitgewezen, geïnterpreteerd kunnen worden als een deel van een stenen dijkversterking uit de 15e of 16e eeuw. De lokatie bevindt zich aan de zuidzijde van de kerkterp van Vlaardingen waarop in ieder geval vanaf de 11e eeuw bewoning heeft plaatsgevonden. In de loop van de 15e eeuw werd deze terp door de Maas aangetast en werden gedeelten afgeslagen. Ter bescherming van het terplichaam werden op last van het Hoogheemraadschap van Delfland bepaalde dijkvlakken versterkt door de oorspronkelijke houten beplatingen te vervangen door een stenen muur. Een bewijs voor de aantasting vormen de zandige kleiafzettingen ter plekke, met scherfmateriaal daterend uit de 11e tot en met de 15e eeuw. Vermeldenswaard zijn in dit kader ook de boomstamkistgraven die aan het eind van de 15e eeuw en rond 1745 blootspoelden door het erosieve Maaswater. Deze graven waren afkomstig uit het terplichaam.

Bij het archeologisch onderzoek werd een deel van een stenen dijk gelokaliseerd en in detail onderzocht. Het betreft een nog 1,85 meter hoge muur (de oorspronkelijke hoogte kon niet meer worden vastgesteld) met een dikte van ca. 0,45 meter. Op één plaats werd ook een steunbeer aangetroffen. Deze was gemiddeld 0,75 meter breed en diep en was nog even hoog als de muur zelf. De steunbeer bevond zich aan de landzijde van de muur.

Uit een latere periode (laatste kwart 17e eeuw) werd een beerput opgegraven. Deze put, waarin een aantal pijpen en figuurtjes lagen, stond niet in relatie tot de muur, maar behoort tot de latere stedelijke bebouwing. De verzamelde ecologische monsters uit de put worden door de heer Kuijper (IPL) onderzocht.

Helinium

J. P. ter Brugge

Vlist: Stolwijk Bij nieuwbouwwerkzaamheden aan de noordrand van de kerkheuvel van Stolwijk werden funderingen en een mogelijke kelder aangetroffen. Onderzoek ter plaatse

leerde dat het een 17e-eeuwse fundering betreft. Van verder onderzoek is afgezien; het muurwerk is afgedekt.

Voorburg: Parkweg/nzh-terrein Begin 1989 kwam een omvangrijk, midden op de strandwal Rijswijk-Voorschoten gelegen terrein beschikbaar voor onderzoek. Door de Archeologische Werkgroep Voorburg werd op een aantal lokaties verkennend onderzoek verricht. Hierbij is vastgesteld dat een groot deel van het terrein tot na de Middeleeuwen een veendepressie is geweest. Deze laagte zal in verbinding hebben gestaan met het grote veengebied ten oosten van de oudste strandwal. Op een aantal duintjes aan de westzijde van de depressie is in de 14e en 15e eeuw zand gewonnen. Dit gebeurde door het graven van rechthoekige kuilen (ca. 1,5-2 x 0,5 meter), van elkaar gescheiden door dammetjes. Aan de zuidoostzijde van het terrein, op de rand van de depressie, lag een 15e-eeuwse erfbegrenzing van de bebouwing aan de Herenstraat. Door de lage ligging van het grootste deel van het terrein is het tot het einde van de 19e eeuw niet in de uitbreiding van de dorpskern betrokken.

Archeologische Werkgroep Voorburg

J.K. Hagers

Zoetermeer De archeologische werkgroep Zoetermeer verrichtte onderzoek aan de Reguliersdam tussen Zoetermeer en Delft. Op de plek werden bewoningssporen aangetroffen uit de 16e eeuw, die mogelijk verband houden met een overtoom die in deze omgeving wordt vermoed. Diverse funderingsresten werden aangetroffen. Het onderzoek wordt voortgezet.

Zwijndrecht Voorafgaand aan de aanleg van een park langs de noordkant van het riviertje de Devel, in Heer Oudelands Ambacht, werd een onderzoek verricht op een perceel waar zich zowel bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen als uit de 17e-18e eeuw bevinden. Het onderzoek werd financieel gesteund door de gemeente Zwijndrecht en de provincie Zuid-Holland.

De Middeleeuwse sporen – kuilen en greppels – waren gelegen op de zandige oeverwal van de Devel. De grondsporen waren afgedekt door enkele decimeters zware klei. Het aardewerk wijst op doorlopende bewoning vanaf de 11e of 12e eeuw tot in de vroege 14e eeuw, dus vanaf de ontginningsfase van de Zwijndrechtse Waard tot aan de ondergang ervan, door overstromingen, rond 1314.

Aan de kop van het perceel in kwestie, nabij het dijkje langs de Devel, bevonden zich dicht onder het maaiveld bakstenen funderingen en muurresten van een eenvoudige behuizing. Blijkens het aangetroffen aardewerk en enkele muntvondsten werd deze lokatie gedurende de 17e en de vroege 18e eeuw bewoond. Op het voormalige erf van deze woning werden onder meer de funderingen van een vierkante bakstenen oven en van een bijna 17 m lang gemetseld waterafvoerkanaal ontgraven, dat uit het achterhuisje van de woning naar een vroegere sloot leidde. De vele ijzeren nagels, slakken en hoefijzers wijzen op een hoefsmederij. Voor de fundering van het huis heeft men destijds Laat-Middeleeuwse bakstenen (formaat 25/26 x 12/13 x 5/6 cm) en verschillende kalk- en hardstenen bouwfragmenten secundair gebruikt. Waarschijnlijk was dit materiaal van het kort na 1421 gestichte en in 1572 vernielde klooster Eemsteyn, dat in de nabijheid lag.

BOOR, Rotterdam

R.J.B. Hageman en M.C. van Trierum

Zijderveldt De heer de Jong uit Leerdam meldde de vondst van een drietal asptotten aangetroffen onder de vloer van een boerderij. De potten dateren uit de 14e-16e eeuw.

Literatuur

- Abbink, A. A., 1989: Maasland: Foppenspolder; in: D. P. Hallewas, *Archeologische Kroniek van Holland over 1988*, 11 Zuid-Holland, *Holland* 21, 322-326.
- Brouwer, M., 1989: Alphen aan de Rijn: De Schans; in: D. P. Hallewas, *Archeologische Kroniek van Holland over 1988*, 11 Zuid-Holland, *Holland* 21, 326-327.
- Bloemers, J. H. F., 1978: *Rijswijk (Z. H.), 'De Bult'; Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Bult, E. J., 1983: *Midden-Delfland, een archeologische kartering, inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis*, Amersfoort/Maasland (NAR 2).
- Bult, E., A. de Haan, W. Hessing en J. Moerman, 1990: Het archeologisch onderzoek van de Kenenburg, een voorlopig verslag naar aanleiding van de opgravingen in 1989, te verschijnen in *BKNOB*.
- Clark, J. G. D., 1954: *Excavations in Star Carr, an Early Mesolithic Site at Seamer, near Scarborough, Yorkshire*. Cambridge.
- Döbken, A. B. en J. A. Erlings, 1989: Schiedam-Kethel: West Abtspolder; in: D. P. Hallewas, *Archeologische Kroniek van Holland over 1988*, 11 Zuid-Holland, *Holland* 21, 328-329.
- Groningen, C. L. van, 1989: De Vijfherenlanden etc., in: *De Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage, 247-250.
- Guiran, A. J., 1989: Sporen door het verleden: archeologisch onderzoek tijdens de aanleg van de Willemsspoortunnel door Rotterdam, *Westerheem* 38, 265-273.
- Hallewas, D. P., 1989: *Archeologische Kroniek van Holland over 1988*, 11 Zuid-Holland, *Holland* 21, 277-348.
- Heeringen, R. M. van, 1984: 's-Gravenhage in archeologisch perspectief, in: *De bodem van 's-Gravenhage, Mededelingen Rijks Geologische Dienst* vol. 37-1.
- Heinsbroek, P. G., 1989: Vondstmelding Aalkeetbuitenpolder, *Terra Nigra* 106, 11-14.
- Koorevaar, T., 1989: De maalsteen uit Gorinchem, *Grondig Bekeken* 4, 4-8.
- Koorevaar, T., 1989-2: Giessenburg, Peursumseweg 125, *Grondig Bekeken* 2, 17-20.
- Louwe Kooijmans, L. P. 1970-1971: Mesolithic Bone and Antler Implements from the North Sea and the Netherlands, *Ber. ROB* 20-21, 27-73.
- Magendans, J. R. en J. A. Waasdorp 1987: 's-Gravenhage: Eisenhowerlaan 142/152, in: D. P. Hallewas, *Archeologische kroniek van Holland over 1986*, 11 Zuid-Holland, *Holland* 20, 281-341.
- Modderman, P. J. R., 1952: Nederzetting uit de Vroege IJzertijd. 's-Gravenhage (Prov. Zuid-Holland). Hengelolaan, Escampolder, *Ber. ROB* 3, 2-3.
- Stuurman, P., 1987: Graven in een recent verleden, *Westerheem* 36, 75-87.
- Tillema, M., 1990: Voorlopig verslag opgraving Berckepoort te Dordrecht, *Grondig Bekeken* 1, 31-38.
- Verhart, L. B. M., 1988: Mesolithic barbed points and other implements from Europoort, the Netherlands, *OMROL* 68, 145-194.
- Waasdorp, J. A., 1989: 's-Gravenhage: Waalsdorpervlakte; in: D. P. Hallewas, *Archeologische kroniek van Holland over 1988*, 11 Zuid-Holland, *Holland* 21, 318-320.
- Wit, C. de, 1962: De prehistorie van onze kuststreek (viii), *Westerheem* 11, 36-41.

Archiefnieuws

Aanwinsten en gedrukte toegangen 1988 en 1989

In de rubriek wordt vooral gewezen op archieven, van belang voor lokaal en regionaal historisch onderzoek, die in 1988 en 1989 in openbare archiefbewaarplaatsen zijn opgenomen. Daarnaast worden de archieven vermeld waarvan een gedrukte inventaris is verschenen.

Deze rubriek verscheen eerder volgens deze opzet in Holland, 19e jaargang (1987), nr. 2, blz. 113-117, en 20e jaargang (1988), nr. 3, blz. 151-157.

Holland, algemeen

Het ministerie van Sociale Zaken droeg de dossiers die bij de Arbeidsinspecties zijn aangelegd in verband met de verlening van Hinderwetvergunningen, 1890-1960, over aan de rijksarchieven. Welke mogelijkheden tot onderzoek de Hinderwetbescheiden bieden, wordt door F.F.J.M. Geraedts uiteengezet in deel IX van de serie Broncommentaren, uitgegeven door de Stichting Archief Publicaties. Deze broncommentaren zijn in ieder geval ter inzage bij alle archiefdiensten.

De kadastrale minuutplannen 1832 met de bijbehorende Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels van alle gemeenten in Noord- en Zuid-Holland kwamen in de betreffende rijksarchieven ter inzage.

Noord-Holland

Algemeen

De Stichting Noord-Hollands Zuivelarchief te Lutjewinkel gaf een groot aantal archieven in bewaring aan archiefdiensten. Het rijksarchief in Noord-Holland verwierf de archieven van de Vereniging tot Ontwikkeling van de Landbouw in Hollands Noorderkwartier, 1871-1940, van de Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland, 1906-1969, en van enige zuivelfabriekjes in de kop van de provincie. Archieven van zuivelfabrieken in West-Friesland kwamen in het streekarchief in Hoorn te berusten.

Alkmaar

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de Vrijzinnig Hervormden (Evangelische Unie), 1926-1985, de voetbalvereniging AZ '67, 1955-

1985, en de familie Du Tour, 1743-1931.

De Kamer van Koophandel droeg de Handelsregisterdossiers van tussen 1922 en 1960 opgeheven bedrijven over aan het rijksarchief in Noord-Holland.

Amstelveen

Door de gemeente werd het archief van de Stichting Openluchtspel Beatrijs, 1950-1964, in bewaring genomen.

Amsterdam

Het gemeentearchief verwierf de archieven van een tweetal wereldberoemde Amsterdamse instellingen: het Concertgebouw, 1889-1982, en het Amstelhotel, 1866-1980.

Voor de (woning)bouwgesciedenis zijn van belang de omvangrijke archieven van de architecten F.A. Warners, 1900-1952, en A. Warners, 1900-1970, de archieven van de woningbouwvereniging 'Salerno', 1853-1960, de N.V. Bouwonderneming 'Jordaan', 1869-1971, de Stadswerken en -gebouwen (voorheen Stadsfabriekambt), 1812-1855 en de vereniging Amsterdams bouwfonds, 1905-1975.

Bedrijfsarchieven werden verworven van: de tabakshandel Kluytenaar, 1890-1940, de goud- en zilversmeden Fa. Schaap en Citroen, 1948-1977, uitgeverij Elsevier, 1945-1987, en Gescher en Kemper, 1890-1948.

Op het gebied van de scheepvaart kwamen archieven binnen van: de scheepssmederij G. Schut Hzn, 1909-1979, het werktuig- en scheepsbouwkundig expertisebureau A.J.J. van den Anel, 1891-1970, en de Vereniging voor algemene scheepvaartbelangen, 1891-1983.

De archieven van een viertal r.k. parochies werden in bewaring genomen: de H. Augustinus in Buitenveldert, 18e eeuw-1970, de H.H. Martelaren van Gorcum te Watergraafsmeer, 1902-1982, O.L. Vrouw Koningin van de vrede, 1900-1970, en H. Vincentius a Paulo, 1900-1981.

Verdere aanwinsten waren o.a. de archieven van het Emma kinderziekenhuis, 1864-1988, de sociëteit De Kring, 1922-1980, en de Diamantbeurs, 1911-1960.

Van twee archieven verschenen inventarissen in druk: de Afdeling Algemene Zaken van de gemeentsecretarie, 1812-1945, door P.J. Blom en het college van Aalmoezeniers, sedert 1666 van Regenten van het Aalmoezeniersweeshuis, 1613-

1825(1828), door E. Lievense-Pelser.

Blaricum

Het streekarchief in Hilversum publiceerde een voorlopige inventaris van de archieven van de gemeente Blaricum, 1698-1926, van de hand van M.A.P. de Vaan.

Bussum

Het stadsarchief van Naarden verwierf het archief van de doopsgezinde gemeente Bussum-Naarden.

Drechterland

Archiefstukken van de coöperatieve zuivelfabriek 'Eureka' te Binnenwijzend, 1904-1964 werden in bewaring gegeven aan het streekarchief in Hoorn.

Edam

Het streekarchief Waterland in Purmerend verwierf het archief van de NV Keramische Industrie Fris, 1941-1970.

De inventaris van het archief van de Nederlands-Israëlitische gemeente, 1779-1888, door F. Schoonheim, werd gepubliceerd in *De Joodse Gemeente van Edam 1779-1886* (uitgave Vereniging Oud Edam, 1989).

Enkhuizen

Aan het streekarchief in Hoorn werd het archief van de Evangelisch-Lutherse gemeente, 1632-1986, in bewaring gegeven.

's-Graveland

Bij het streekarchief in Hilversum verscheen de gedrukte inventaris van de archieven van de polder 's-Graveland, 1625-1979, door P.S.M. Veltman. Dit streekarchief nam ook de archieven van de hervormde kerkeraad en diaconie, 1658-1946, in bewaring.

Haarlem

Het gemeentearchief nam de fragmenten in bewaring van de archieven van een aantal r.k. kloosters en kerken die voorheen bij het bisdom Haar-

lem beruisten.

Het archief van K. Vissers' Autodiensten, 1912-1982, bekend als De Snelle Visser, werd in bewaring gegeven aan het rijksarchief in Noord-Holland.

Haarlemmerliede en Spaarnwoude

In het gemeentearchief te Haarlem kwamen te berusten de archieven van de vereniging voor bedrijfsvoorlichting 'Ijolders', 1935-1983, de k.v.p., afdeling Haarlemmerliede en Spaarnwoude, 1948-1980, en de kruisvereniging, 1892-1984.

Harenkarspel

Het archief van de r.k. parochie van de H. Wulfram te Waarland, 1919-1970, werd in bewaring gegeven aan het rijksarchief in Noord-Holland.

Hilversum

Het streekarchief verwierf de tekeningen en correspondentie betreffende de bouwvergunningen van inmiddels gesloopte panden. Dit materiaal is toegankelijk op straatnaam. Verder kwamen in het streekarchief te berusten de archieven van de gereformeerde klassis Hilversum, 1932-1984, en van de familie Bijlard/De Wit, textielfabrikanten, 1774-1944. Tenslotte kwam in het streekarchief de collectie Van Oostenrijk ter inzage. De collectie bevat prenten, foto's en knipsels van oud-Hilversum, ca. 1890-1970.

Hoorn

Het streekarchief verwierf de archieven van Schermer's Wijnhanden, 1735-1982, van de Vakschool voor Kaasmakers, 1909-1950, van de evangelisch-lutherse gemeente, 1628-1982, en van de familie Carbasius, 1841-1986.

IJpendam

Het streekarchief Waterland te Purmerend nam van het gemeentearchief van Amsterdam het archief over van de doopsgezinde gemeente Den IJp-Landsmeer, 1663-1898.

Katwoude

Onder de titel 'Archieven van Katwoude' publiceerde het streekarchief Waterland in Purmerend

inventarissen van het archief van het dorps-, tevens polderbestuur, 1322-1738, en van het archief van het polderbestuur, 1796-1981, door F. Schoonheim.

Landsmeer

Zie: IJpendam.

Laren

Het archief van de hervormde gemeente, 1865-1971, werd in bewaring gegeven aan het streekarchief in Hilversum.

Monnickendam

Het streekarchief Waterland te Purmerend publiceerde een inventaris van het archief der secretarie van de gemeente Monnickendam, 1814-1943, door J. Berghoef.

Naarden

Het stadsarchief verwierf de archieven van de doopsgezinde gemeente Bussum-Naarden, 1907-1986.

Niedorp

Het archief van de r.k. parochie van de H. Martinus in 't Veld, 1696-1974 werd in bewaring gegeven aan het rijksarchief in Noord-Holland.

Noorder-Koggenland

Aan het streekarchief in Hoorn werd het archief van het departement Hauwert van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ('Grote Nut'), 1858-1987, geschenken.

Opmeer

Aan het streekarchief in Hoorn werden de archieven van de hervormde gemeente te Hoogwoud, 1657-1981, en de r.k. parochie van de H. Bonifacius te Spanbroek, 1770-1978, in bewaring gegeven.

Als nr. 8 in de Westfriese inventarisreeks verscheen bij het streekarchief de inventaris van de secretariearchieven van de gemeente Opmeer en Spanbroek 1817-1959(1972) en het archief van de

Dorpswaag van Opmeer (1856-1859), door Jan de Bruin.

Purmerend

Het streekarchief Waterland verwierf de archieven van de drukkerij en uitgeverij Muusses, 1918-1985. Van het gemeentearchief van Amsterdam werd het archief van de doopsgezinde gemeente, 1603-1815, overgenomen.

Schoorl

Het archief van het Veefonds Schoorl, 1888-1976, kwam in het gemeentearchief van Alkmaar te berusten.

Stedebroec

Aan het streekarchief in Hoorn werd het archief van het gereformeerde weeshuis in Grootebroek, 1701-1976, in bewaring gegeven.

Velsen

Behalve het archief van de afdeling Velsen van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, 1946-1985, kwamen in het gemeentearchief enige kerkelijke archieven ter inzage: die van de hervormde gemeenten te Velsen-Zuid, 1867-1975, en Velsen-Noord, 1922-1977, en van de vereniging voor Vrijzinnig Hervormden te Velsen/'t Braambos, 1929-1986.

Venhuizen

Het streekarchief in Hoorn verwierf de overgebleven archiefstukken van de coöperatieve zuivel-fabriek 'De Volharding' te Hem, 1906-1962.

Warmhuizen

Het archief van de hervormde gemeente, 1850-1980, kwam in het gemeentearchief van Alkmaar te berusten.

Weesp

In het gemeentearchief kwamen de archieven ter inzage van de vvd, afdeling Weesp, 1958-1988, en van de smederij Wildschut, 1892-1923.

Wester-Koggenland

Aan het streekarchief in Hoorn werd het archief van de r.k. parochie O.L. Vrouw Rozenkrans in De Goorn, 1853-1984, in bewaring gegeven.

West-Friesland

Door het waterschap Westfriesland werden de archieven van een groot aantal lokale polders, 19e-20e eeuw, aan het streekarchief in Hoorn overgedragen. Bij deze overdracht hoorde ook het archief van de N.V. Lokaal Spoorweg Maatschappij 'Hollands Noorderkwartier', 1884-1936. Ook kreeg het streekarchief fragmenten in bewaring van archieven van voormalige zuivelfabrieken.

Zaanstad

De archieven van de banne Westzaan en de polder Westzaan, 1680-1970, kwamen in het gemeentearchief te berusten.

Ook verwierf het gemeentearchief enige omvangrijke bedrijfsarchieven: die van de machinefabriek Fa. P.M. Duyvis in Koog aan de Zaan, 1900-1945, de Fa. Gebr. Gorter, aannemers en bouwkundigen te Wormerveer, 1887-1966, en de Fa. Jan Tavenier, scheepmakelaars en cargadoors te Zaandam, 1950-1980.

Een tweetal archieven van doopsgezinde gemeenten werd in bewaring genomen: Zaandam Oost en West, 1840-1970, en Westzaan, 1660-1970. Verder verwierf het gemeentearchief o.a. het archief van het Wormerveers Mannenkoor, 1878-1968, en de atletiekvereniging 'Zaanland', 1933-1987. De Kamer van Koophandel droeg de Handels-registerdossiers van bedrijven die in de periode 1922-1960 werden opgegeven over aan het rijksarchief in Haarlem.

Zuid-Holland

Algemeen

Als nr. 51 verscheen in de inventarisreeks van de Hollandse Rijksarchieven de inventaris van het archief van de familie van Matenesse en van de heerlijkheid Matenesse, 1251-1917, door J.C. Kort.

Alblasserwaard

In de archiefbewaarplaats van het hoogheem-

raadschap werden de archieven van een drietal polders opgenomen, Kersbergse en Achthovensche Uiterwaarden, 1858-1988, De Eendracht, 1812-1988, en De Uiterwaarden, 1854-1988.

Albrantswaard

In de archiefbewaarplaats van het waterschap IJsselmonde kwamen de archieven te berusten van een aantal polders in Rhoon en Pendrecht, 1617-1973. In deze archieven werd een klein restant aangetroffen van het archief van de hoge heerlijkheid Rhoon en Pendrecht, 1700-1802. Het eigenlijke archief van deze hoge heerlijkheid ging in 1940 door oorlogsgeweld verloren.

Barendrecht

Bij het waterschap IJsselmonde verscheen de inventaris van het archief van waterschap De Koedood, 1850-1973, door J.F. van Rooijen.

Bernisse

Het archief van de werkliedenvereniging 'De Hoop' te Zuidland, 1900-1977, werd in bewaring gegeven aan het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg.

Bodegraven

De archieven van de Nutskleuterschool, 1885-1987, en van de parochie van de H. Willibrordus, 1719-1976, kwamen ter inzage in het streekarchivariaat 'Rijnstreek' te Woerden.

Boskoop

Het archief van de rijksmiddelbare tuinschool kwam in het rijksarchief in Zuid-Holland te berusten.

Brielle

In de inventarisreeks van het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg verscheen als nr. 8: De archieven van de penningmeester van de zandvoetpaden in het land van Voorne en de besturen van de grindweg Brielle-Nieuw-Beijerlandse Veer en de tertiaire weg 65, 1725-1971, en als nr. 9: Het archief van de polder St. Annapolder en het Schapengors, (1806)1811-1973. Beide inventarissen zijn van de hand van L.W. Hordijk.

Delft

Het gemeentearchief verwierf de archieven van:

- een aantal studentenverenigingen,
- de wijnhandel en distilleerderij Hellebrekers, 1900-1970,
- de afdeling Delft van de Ondernemersfederatie, 1970-1982,
- de Delftsche Carroussel Vereniging, 1938-1978,
- de belangenvereniging Staatsliedenbuurt, 1973-1980,
- de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Geneeskunst, afdeling Delft, 1882-1985.

In de druk verscheen de inventaris van het archief van de Evangelisch-Lutherse gemeente door H. Groenewold.

Dordrecht

Het gemeentearchief verwierf de archieven van:

- de Nederlands-Israëlitische gemeente,
- de Dordrechtse Medische Specialisten Vereniging, 1925-1978,
- de Dordrechtse Gymnasiastencub 'Vossius', 1916-1987,
- de Dordrechtse Brandweer Vereeniging, 1927-1967,
- de Commandeurs-Vereeniging 'Jan van der Heijden', 1960-1978,
- de Dordrechtse Krachtsport- en Atletiek Vereniging 'Hercules', 1896-1989.

Twee collecties betreffende de Grote Kerk kwamen in het gemeentearchief te berusten, die van de Werkgroep 'Grote Kerk' en een collectie stukken betreffende de restauratie.

Driebruggen

Het archief van de gereformeerde kerk te Waarder, 1887-1987, kwam werd in bewaring gegeven aan het streekarchief 'Rijnstreek' te Woerden.

Giessenlanden

Bij het gemeentearchief van Gorinchem werd het archief van de hervormde gemeente van Giessen-Nieuwkerk en Nederslingeland, 1671-1979, toegankelijk gemaakt.

Gorinchem

Het gemeentearchief verwierf de archieven van:

- de Openbare Leeszaal en Bibliotheek, 1917-1985,
- de pedagogische academie Juliana van Stolberg, 1907-1976,
- de commandant van de 6e compagnie van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, strijdend gedeelte 1937-1985, de werkgroep 'Stop de neutronenbom - Stop de kernwapens Gorinchem en omstreken', en het vredesoverleg Gorinchem en omstreken, 1981-1984.

Gouda

Het gemeentearchief startte een nieuwe gedrukte reeks Midden-Hollandse toegangen. Als eerste verschenen hierin de inventaris van de archieven van de N.V. Koninklijke Stearine Kaarsenfabriek Gouda-Apollo, 1858-1960, door A.P. Hoekstra, en de inventaris van de archieven van de Gereformeerde kerk van Gouda, 1849-1983, door J.A. de Jong. Verder kwamen ter inzage de archieven van:

- de plateelbakkerij en pijpenfabrieken 'Zenith', v/h Fa. P.J. van der Want Azn, 1914-1984,
- de honkbal- en softbalvereniging 'The Braves', 1965-1985,
- de voetbalvereniging F.C. Olympia, 1886-1986,
- Abva-Kabo, afdeling Gouda, 1964-1983,
- het gemengd koor Toonkunst Caecilia (afd. Gouda van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst), 1923-1981.

Verder werd het archief van de Kamer van Koophandel, 1833-1922, in bewaring genomen. De notulen van de Kamer van Koophandel, 1922-1950, kwamen in het rijksarchief in Zuid-Holland te berusten.

's-Gravenhage

Het gemeentearchief verwierf de archieven van enige bekende Haagse boekhandels: W.P. van Stockum en Zn, 1833-1972, en Gebroeders van Cleef, 1909-1961. Andere aanwinsten waren de archieven van:

- de firma Pander en Zonen en opvolgers, 1868-1979,
- de drukkerij Trio, 1897-1984,
- de beleggingsmaatschappij Sportlaan, 1927-1982,
- de christelijk-historische kiesvereniging Den Haag, 1894-1973,
- het fonds van Liefdadigheid voor Rooms-Ka-

- tholicken, 1844-1977,
- de tbc-bestrijding, 1904-1982,
- de Stichting Laan van Meerdervoort, 1899-1987,
- de Vereniging voor natuurbescherming, 1926-1971,
- de parochie H. Engelbewaarders, 1912-1982,
- de stichting Madurodam, 1952-1978,
- NV Houtrust, 1960-1988.

In druk verscheen een inventaris van de archieven van de Evangelisch-Lutherse gemeente, 1612-1981, door Ronald Grootveld.

Leiden

Het omvangrijke archief van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst, 1921-1985, kwam in het gemeentearchief ter inzage. Andere aanwinsten waren de archieven van:

- het College van Collectanten der Huiszitten- en Diaconie-armen, 1853-1987,
- de Vrouwen Advies commissie voor de Woningbouw, 1956-1988,
- de scheepswerf W.F. Maas en zonen, 1827-1956,
- de verffabriek Gijsman, 1920-1973,
- industrie- en schoorsteenbouw De Ridder, 1912-1962,
- de gemeentelijke hbs, 1864-1975,
- de 3 October-Vereeniging, 1886-1974.

In de reeks Leidse inventarissen verscheen de inventaris van de archieven van de Latijnse School, sedert 1838 het stedelijk gymnasium, 1739-1982, door R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans. De leerlingenregisters uit dat archief zijn geïndiceerd. Deze indices zijn gepubliceerd in A.M. Coebergh van der Braak, Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium, (Leiden 1988).

Leidschendam

Het hoogheemraadschap van Rijnland publiceerde een inventaris van de archieven van de Duivenvoordse-Veenzijdse polder onder de gemeenten Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam, 1626-1978, door R.A. van IJterson.

Lisse

De archieven van Vereniging Proeftuin voor de Bloembollencultuur en de rijksmiddelbare tuinbouwschool kwamen in het rijksarchief in Zuid-Holland te berusten.

Middelharnis

Het archief van de r.k. parochie O.L. Vrouw Hemelvaart, 1812-1972, werd in bewaring gegeven aan het rijksarchief in Zuid-Holland.

Nieuwerkerk aan de IJssel

Een aantal archieven die totnogtoe in het rijksarchief berustten werden aan het streekarchief in Gouda in bewaring gegeven. Het betreft met name archieven van de schepensbank en notarissen en de doop-, trouw- en begraafboeken.

Rotterdam

Aanwinsten waren de archieven van:

- PvdA, afdeling Rotterdam-West, 1949-1983,
 - Wit-Gele Kruis, 1912-1973,
 - de gereformeerde kerk te Barendrecht, 1856-1973,
 - de Hervormde Jeugdraad, 1949-1976,
 - de beleggingsmaatschappij Rhoon, Pendrecht en Cortgens av, 15e-20e eeuw,
 - Ridderclubwerk, 1954-1965,
 - de Dr. H. Colijnschool aan de Korfmakersstraat, 1926-1976,
 - A.L. van Beek (internationaal) b.v., 1912-1968.
- Voor Rhoon zie onder Albrantswaard.

Rijswijk

Het archief van het gemeentebestuur over de periode 1946-1978 werd overgebracht naar het gemeentearchief. Verdere aanwinsten waren de archieven van:

- het bestuur van r.k. parochiescholen, 1898-1971,
- het hervormd rusthuis Onderwatershof, 1848-1985,
- de Rijswijkse afdelingen van de PvdA, 1947-1963,
- de vereniging Heemschut, 1941-1984,
- het huis Den Burch, 1479-1802,
- de familie De Heij, timmerlieden en molenaars, 1811-1922.

Schiedam

De archieven van de gereformeerde kerk van Schiedam, de zgn. synodalen, 1838-1930, en van de woningbouwvereniging Kethel, 1900-1987, kwamen in het gemeentearchief ter inzage.

Schipluiden

Het archief van de hervormde gemeente, 1467-1945, werd ondergebracht in het gemeentearchief van Delft.

Schoonhoven

Het archief van de Nijverheidsvereniging voor Goud- en Zilvermeden, 1862-1970, werd in het streekarchivariaat ondergebracht.

Strienemonde

Van de bij het waterschap De Groote Waard in Klaaswaal berustende archieven van de voormalige polder Strienemonde werd een inventaris gepubliceerd door P.F.A. Vrolijk en G. Timmerman.

Vlaardingen

Het gemeentearchief verwierf enige archieven op het gebied van de scheepsbouw en scheepvaart: de RNV-bedrijfsledengroep/ondernemingsraad Havenbedrijf Vlaardingen Oost, 1972-1987, de scheepswerf en machinefabriek A. de Jong N.V., 1914-1945, en de rederij Betz en Van Heijst's Handelsmaatschappij, 1900-1955.

Verdere aanwinsten waren de archieven van de Vlaardingse Zwemclub (vzc), 1927-1987, het civ. afdeling Vlaardingen, 1948-1973, en de Stadsgehoorzaal, 1952-1980.

Voorschoten

Zie Wassenaar

Waddinxveen

Een aantal archieven die totnogtoe in het rijksarchief berustten werden aan het streekarchief in Gouda in bewaring gegeven. Het betreft met name archieven van de schepenbank, de weeskamer en notarissen en de doop-, trouw- en begraafboeken. Verder nam het streekarchief ook in bewaring de archieven van de burgerlijke stand en het burgerlijk ambestuur.

Warmond

Het archief van de hervormde gemeente, 1653-1965, werd in bewaring gegeven aan het rijksarchief in Zuid-Holland.

Wassenaar

Het hoogheemraadschap van Rijnland publiceerde de inventaris van de archieven van de Duivenvoordse-Veenzijdse polder onder de gemeenten Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam, 1626-1978, door R.A. van Itersen.

Bij het rijksarchief in Zuid-Holland verscheen de inventaris van de archieven van de gereformeerde Kerken van Wassenaar, 1915-1941, van Wassenaar-Dorp, 1941-1989, en van Wassenaar-Zuid, 1941-1986, door H.J.Ph.G. Kaajan.

Woerden

Het streekarchivariaat 'Rijnstreek' verwierf de archieven van:

- de stichting Buurt-Activiteiten Schilderskwartier (BAS), 1980-1987,
- de oratoriumvereniging 'Oefening en Stichting', 1919-1984,
- de stichting Welzijnszorg Buitenlandse Werknemers, 1976-1987,
- het comité Bejaardenreis Woerden, 1974-1987,
- de landelijke rijvereniging en ponyclub 'De Tournoyruiters', 1935-1985, geïnventariseerd door C.J.H.M. van de Panne-van Deuren.

De redactie van Holland is van plan om in ieder nummer enkele historisch belangwekkende tentoonstellingen te signaleren – soms heel kort – in de rubriek museumnieuws.

Tentoonstelling: *Portret van Enkhuizen in de Gouden Eeuw.*

15 september tot 15 januari 1991 in het Zuiderzeemuseum Enkhuizen, Wierdijk 18, Enkhuizen.

Openingstijden: dagelijks 10-17 uur.

Begeleidende catalogus door R.E.O. Ekkart: f/29,50.

Na drie jaar gesloten te zijn geweest, is het binnenmuseum van het Zuiderzeemuseum Enkhuizen sinds 15 september j.l. weer voor het publiek opengesteld. Voorlopig is slechts een gedeelte van het museum in gebruik. Pas in 1994, wanneer volgens plan de laatste fase van de vernieuwing zal zijn voltooid, zal het gehele binnenmuseum weer toegankelijk zijn. In het binnenmuseum zal dan een beeld gegeven worden van zeven eeuwen Zuiderzeegeschiedenis: van de Hanze-periode tot het heden. Door middel van permanente tentoonstellingen zal aandacht besteed worden aan de strijd tegen het water, de visserij op en vanuit de Zuiderzee, de Hollandse handelshegemonie van de Hanze-tijd tot en met de Gouden Eeuw en de walvisvaart. Op dit moment is, naast de bekende schepenzaal, nog alleen de vaste tentoonstelling over de walvisvaart ingericht. Deze tentoonstelling, waarin authentiek materiaal zinvol is gecombineerd met reconstructies en die fraai is vormgegeven, geeft de bezoeker een goed beeld van alle facetten van de walvisvaart.

Daarnaast is speciaal ter gelegenheid van de opening een bijzondere tentoonstelling te zien over de Enkhuizer schildersschool in de 17e eeuw: *Portret van Enkhuizen in de Gouden Eeuw*. Tot voor kort kwam Enkhuizen niet voor op de kunsthistorische kaart van Nederland. In kunsthistorische overzichtswerken genoot de stad alleen enige faam als geboorteplaats van de bekende veeschilder Paulus Potter. Deze verliet echter reeds op zeer jeugdige leeftijd de stad en kan daarom moeilijk als een typische Enkhuizer schilder worden gekarakteriseerd. Niettemin kende de stad in de 17e eeuw, zoals intensief spoorwerk van de kunsthistoricus R. E.O. Ekkart heeft duidelijk gemaakt, wel degelijk een bloeiend artistiek leven. Vooral voor vakkundige portrettisten viel er in Enkhuizen een goede boterham te verdienen. De

activiteiten van de schilder Jan Claesz., tot voor kort alleen bekend als 'de Enkhuizer meester van de kinderportretten', kunnen gezien worden als het begin van deze bloeiperiode. Na een schildersopleiding te Amsterdam was Jan Claesz. tussen 1594 en 1618 in Enkhuizen werkzaam. Hij was een veelgevraagd en kundig portrettist. Op dit moment zijn 29 schilderijen van zijn hand geïdentificeerd. Na 1618 waren telkens verschillende schilders in Enkhuizen werkzaam, al vestigden zich geen schilders meer permanent in de stad, zoals Jan Claesz. nog wel had gedaan. De Enkhuizer schilderskolonie werd in de eerste helft van de 17e eeuw gekenmerkt door een voortdurend komen en gaan van kunstenaars: terwijl in Enkhuizen geboren schilders als Willem Bartsius en Abraham van Coninxvelt na verloop van tijd hun heil elders zochten, kwamen uit andere steden afkomstige schilders als Herman Doncker en Gerbrand Ban juist naar Enkhuizen toe. Ondanks deze telkens wisselende samenstelling van de schilderskolonie meent Ekkart dat er toch van een typische Enkhuizer schildersschool gesproken kan worden. Na 1650 kwam er een eind aan de culturele bloei van de stad. Inwoners van Enkhuizen moesten voor hun portret nu veelal naar een andere stad. Vooral de Hoornse schilder Jan Albertsz. Rotius profiteerde van deze situatie; hij portretteerde in de jaren zestig verschillende welgestelde Enkhuizer burgers. Pas door de bouw en de decoratie van het nieuwe stadhuis in de jaren 1687-1692 werden weer schilders naar Enkhuizen getrokken.

De tentoonstelling *Portret van Enkhuizen in de Gouden Eeuw* geeft een prachtig overzicht van de artistieke produktie in de stad. De Enkhuizer schildersschool heeft geen Rembrandts of Halsen voortgebracht, maar dat feit is juist verantwoordelijk voor de charme van de tentoonstelling. Hier ziet men nu eens niet de algemeen bewonderde meesterwerken maar veertig schilderijen van minder bekende schilders. Deze werken, die soms wat onhandig en stijf zijn geschilderd, zijn in veel opzichten waarschijnlijk representatiever voor de Nederlandse schilderkunst van de 17e eeuw dan de schilderijen van de beroemde meesters. Dat neemt overigens niet weg dat er op de tentoonstelling enkele opmerkelijke schilderijen hangen, zoals de aantrekkelijke kinderportretten van Jan Claesz. en het wat stijf geschilderde maar zeer ontroerende anonieme familieportret van een echtpaar met elf kinderen, waarvan er slechts twee in leven zijn gebleven. De negen andere zijn

Herman Doncker, Familie bij een haven, 1645. Particuliere collectie. Dit familieportret hangt, te samen met 39 andere in Enkhuizen vervaardigde schilderijen, op de tentoonstelling 'Portret van Enkhuizen in de Gouden Eeuw' in het binnenmuseum van het Zuiderzeemuseum.

dood in hun wieg afgebeeld.

De tentoonstelling geeft echter niet alleen een overzicht van de in Enkhuizen vervaardigde schilderijen, maar tevens een beeld van de Enkhuizer elite. Het is bijzonder aardig om te zien hoe bepaalde leden van de elite zich in de plaatselijke klederdracht lieten afbeelden, terwijl anderen zich juist in de gangbare Hollandse mode lieten portretteren. Na 1650 komt duidelijk een andere generatie regenten aan de macht, die zich veel mondainer kleedt dan de oudere generatie.

P.K.

Tentoonstelling: Ramp en brand in Nederland en brandblussen op papier.

9 november 1990 t/m 26 januari 1991. Museum Het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam.

Openingstijden: di t/m za 10-17 uur, zon- en feestdagen 13-17 uur.

Ramp en brand in Nederland laat schilderijen, tekeningen en prenten zien van de grootste rampen in de Nederlandse geschiedenis van de Sint Elisabethsvloed tot de met foto's geïllustreerde windhoos van Borculo in 1925 en de stormramp van 1953.

Brandblussen op papier toont prenten van Jan van der Heijden, de uitvinder van de slangenbrand-

sput. Aanleiding voor deze tentoonstelling is dat 300 jaar geleden zijn schitterend geïllustreerde 'Beschryving der nieuwljks uitgevonden en geotrojeerde slang-brand spuiten' verscheen. Bij beide tentoonstellingen verschijnt een catalogus.

Tentoonstelling: Die Haghe 1625-1850. Topografische tekeningen uit het Gemeentearchief.

2 oktober 1990 t/m 6 januari 1991. Gemeentearchief, Loosduinseweg 17, Den Haag.

Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Geschiedkundige Vereniging Die Haghe worden tekeningen en plattegronden van Den Haag tussen 1625 en 1850 getoond.

Tentoonstelling: 'Gevonden Voorwerpen', bodemvondsten uit Zoetermeer.

8 september 1990 t/m 20 januari 1991. Museum 't Oude Huis, Dorpsstraat 7, Zoetermeer, tel. 079-164735.

Openingstijden za, zo en wo van 13-16 uur.

Uit de Zoetermeerse bodem zijn in de loop der jaren zeer veel voorwerpen opgegraven: speelgoed, gebruiks aardewerk, pijpkoppen, munten, schoenen, glaswerk en zelfs meer dan 100.000

H. Kobell Jr., *Ijsvermaak*, 1773; 18,8 x 26,5 cm. Deze aquarel is te zien op de tentoonstelling *Hollandse aquarellen uit de 18e eeuw* in het Rijksprentenkabinet Amsterdam.

jaar oude mammoetbeenderen. Als introductie op de tentoonstelling is een band-dia serie te zien over de ontstaansgeschiedenis van Zoetermeer.

Het twaalf en een half-jarig bestaan van de Archeologische Werkgroep Zoetermeer vormde de directe aanleiding tot het organiseren van deze tentoonstelling, die ook met hulp van deze actieve werkgroep tot stand is gekomen.

Tentoonstelling: *Hollandse aquarellen uit de 18e eeuw*.

22 december 1990 t/m 18 februari 1991. Rijksprentenkabinet Amsterdam.

Openingstijden: di t/m za 10-17 uur; zo 13-17 uur; op maandag, 1e kerstdag en 1 januari gesloten.

Deze tentoonstelling is een selectie uit de eigen verzameling van het Rijksprentenkabinet en omvat 73 werken van onder meer Cornelis Troost, Jacob de Wit, Isaac de Moucheron en Jan van Huysum uit de eerste helft van de eeuw, tot en met meesters die al op de grens staan van de 19e eeuw, zoals Egbert van Drielst, Wybrand Hendriks en de Van Strij's. De onderwerpkeuze vertoont grote diversiteit: interieurscènes, zomer- en winterlandschappen, stillevens, dierstudies, ornamentale decoraties, portretten enz. De aquareltechniek werd nu eens minutieus aangewend, zodat op zichzelf staande kunstwerken van haast

miniatuurachtige fijnheid ontstonden, dan weer bleef het bij vlug opgezette schetsen die als voorstudie of ontwerp dienden.

Het is voor het eerst dat aan dit onderdeel van de nationale tekeningen-collectie een representatieve tentoonstelling wordt gewijd. In de bijbehorende catalogus zijn alle aquarellen in kleur afgebeeld. De tentoonstelling is hiervoor, tot 2 december 1990, te zien geweest in het Nederlands Instituut te Parijs en zal na Amsterdam, in 1993 naar de Verenigde Staten reizen.

Boeken in het kort

Holland, algemeen

Dr. A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw.* 's-Gravenhage, Stichting Hollandse Historische Reeks, deel 14, 1990, 513 blz.

Dit boek, ook verschenen als proefschrift in Leiden, behandelt de relatie tussen de stadhouder en de regenten in de republiek. Die relatie werd in belangrijke mate bepaald door het feit dat de stadhouder een groot aantal ambten kon bevelen, waardoor de regenten van hem afhankelijk waren.

Red. P. van Beek, dr. D.Th. Kuiper en J.C. Okkema (red.), *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht.* Kampen, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1990, 634 blz.

In 1984 verscheen ter gelegenheid van de herdenking van de Doleantie van 1886 een nieuwe bundel, waarin genealogieën van een groot aantal personen, ook in Noord- en Zuid-Holland, die bij de Doleantie waren betrokken. Het boek wordt ingeleid door een historisch-sociologische studie over de Doleantie van prof. dr. D.Th. Kuiper.

Cor van Someren, *'Terwijl mij persoon dit schrijft'. Dagboeken van een beurtvaartschipper op de Hollandse IJssel en de Zaan.* Alphen aan den Rijn, Repro-Holland BV, 1989, 171 blz.

Uitgave van de dagboeken van de beurtvaartschipper Teunis Boere (1866-1925) over de jaren 1910-1920 en diens kleinzoon Teunis Boere (geb. 1922) over 1937 en 1945.

Noord-Holland

Helga S. Danner, *Van Omringdijk tot Westfriisaweg.* Haarlem, Provincie Noord-Holland, Dienst Wegen, Verkeer en Vervoer, 1990, 48 blz.

Ter gelegenheid van de voltooiing van de Westfriisaweg verscheen dit fraai uitgegeven boekje waarin wordt geschetst hoe de infrastructuur van West-Friesland zich ontwikkelde. Behandeld worden de vroegste ontginning, de aanleg van vaarten en wegen, spoorwegen, het provinciaal wegenplan, het Westfries kanalenplan en de betekenis van de nieuwe weg.

A.F.J. Niemeijer, *Van Accijsbrief tot Zuidam. Scheepbouw in Haarlem van 1274 tot heden.* Haarlem, Schuyt en Co., 1990, 152 blz.

De op- en neergang van de scheepbouw in Haarlem wordt beschreven. Tijdens de 14e-16e eeuw werden op de vele scheepswerven aan het Spaarne zeeschepen gebouwd, onder andere voor Antwerpen. Na 1600 verplaatste die nijverheid zich voornamelijk naar de Zaan, maar in Haarlem bleef tot op de dag van vandaag, met name in Spaarndam, scheepbouw.

Zuid-Holland

Nicoline Hooymans e.a., *Vrederechters in het Departement van de Mondingen van de Maas 1811-1813.* Rotterdam, Mededelingen van het Juridisch Instituut, Erasmus Universiteit, deel 49, 1989. Het Departement van de Mondingen van de Maas omvatte tijdens de inlijving bij Frankrijk ongeveer het gebied van het huidige Zuid-Holland. De vrederechter was een geheel nieuwe instelling, later opgevolgd door de kantonrechter. Naar de bevoegdheden en werkwijze van de vrederechter deed een universitaire werkgroep onderzoek.

Recensies

Stelling Amsterdam

P. Kant e.a., *De Stelling van Amsterdam. Vestigingswerken rond de hoofdstad, 1880-1920.* Beetssterzwaag 1988. Uitgeverij AMA Boeken, Hoofdstraat 89, 9244 CM Beetssterzwaag.

Ter gelegenheid van de aandacht die de Culturele Raad van Noord-Holland in 1988 vestigde op de Stelling van Amsterdam organiseerde de Historische Vereniging Holland haar zomerexcursie van dat jaar naar deze verdedigingswerken rond de hoofdstad. In datzelfde jaar is onder auspiciën van het provinciaal bestuur van Noord-Holland een boek over de Stelling verschenen van de hand van P. Kant, P. Saal, R. Schimmel en J. de Zee.

De Stelling van Amsterdam is in de jaren tussen 1880 en ongeveer 1920 aangelegd als verdedigingsgordel rond de stad. Vanaf de zeventiende eeuw had de Hollandse Waterlinie, die globaal vanaf Muiden via Woerden naar Schoonhoven liep, deze functie vervuld. In combinatie met de Utrechtse Waterlinie en de grote rivieren moesten vijanden komend uit het zuiden en oosten

door middel van inundaties buiten de 'Hollandse Tuin' gehouden worden. Na het succesvolle gebruik van de linie tegen de Fransen in 1672 zou het tot 1787 duren vooraleer zij weer getest werd. De inval van de Pruisische troepen in dat jaar, de Franse invasie in 1795 en Engels-Russische aanvallen in 1799 maakten duidelijk dat de linie niet onneembaar was. Vooral het gegeven dat Amsterdam ook in de toekomst aanvallen vanaf zee en vanuit het noorden kon verwachten dwongen het Bataafse Bewind er in 1805 toe een stellingontwerp voor de stad te laten maken. De hieruit voortgekomen, in 1813 voltooide, verdedigingswerken (naar een ontwerp van luitenant-generaal Krayenhoff) zouden na een korte mobilisatie in 1811 tot ongeveer 1870 in gebruik blijven als verdedigingsgordel.

In de jaren zestig van de negentiende eeuw was de spanning in Europa opgelopen en was de dreiging voor het Koninkrijk der Nederlanden om bij een eventuele oorlog betrokken te raken flink toegenomen. De ontwikkeling van nieuwe geschutstechnieken en de mogelijkheid dat Amsterdam door vijandelijke legers via het drooggelegde Haarlemmermeer aangevallen zou kunnen worden leidden enkele jaren na het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog tot het besluit een nieuwe stelling rond de stad aan te leggen. Bouw en financiering werden geregeld in o.m. de Vestingwet van 1874. De aanleg zou pas rond 1880 beginnen en naderde bij het begin van de eerste wereldoorlog zijn voltooiing. Op dat moment was echter door de ervaringen met soortgelijke pantserwerken in Frankrijk en België al duidelijk geworden dat de Stelling niet opgewassen zou zijn tegen het moderne artilleriegeschut van de Duitsers. Door de Nederlandse neutraliteit tijdens de oorlog werd dit gelukkig niet in de praktijk aangetoond. Na 1918 speelde de Stelling geen rol van betekenis meer en richtte de Nederlandse defensie zich meer op de 'Vesting Holland' en de verdediging van de landsgrenzen.

In hun boek gaan de auteurs uitvoerig in op diverse facetten van de nog vrijwel geheel bewaard gebleven, 135 kilometer lange kringstelling. In zeventien hoofdstukken passeren o.m. voorgeschiedenis, aanleidingen, bouw, inrichting en functioneren van de Stelling de revue. Ook worden alle forten en batterijen afzonderlijk behandeld, waarbij de vele foto's en technische tekeningen helpen zich een goed beeld van deze versterkingen te vormen.

Het gehele boek is trouwens rijkelijk voorzien

van afbeeldingen (waaronder een aantal in kleur) en ziet er, afgezien van een aantal tyfelfouten en af en toe verkeerd hoofdlettergebruik, keurig verzorgd uit. Het valt dan ook te betreuren dat nergens wordt vermeld wanneer en door wie de foto's, tekeningen en kaarten zijn gemaakt en waar hun huidige bewaarplaatsen zijn. Ook lijken de illustraties soms willekeurig in het boek geplaatst en zijn de onderschriften zeer summier of ontbreken in het geheel. Lezers die beweringen van de schrijvers zouden willen verifiëren of over bepaalde onderwerpen meer zouden willen weten, moeten dit, door het ontbreken van annotaties, doen door een keuze uit het literatuuroverzicht.

De opbouw van het boek lijkt bij lezing niet echt logisch; zo staan de hoofdstukken, handelend over de geschiedenis en organisatie van de inundaties in Holland en over de Nieuwe Hollandse Waterlinie temidden van hoofdstukken die de diverse aspecten van de Stelling behandelen. Mijs inziens hadden deze beter, ook al gezien hun gering omvang, opgenomen kunnen worden in het hoofdstuk over de voorgeschiedenis en voorlopers van de Stelling. Nu komen militaire zaken, die een belangrijke invloed op aanleg en functioneren van de verdedigingsgordel rond de hoofdstad hebben, pas aan het eind van het boek ter sprake. Zoals gezegd geven de schrijvers een uitvoerig beeld van de bouw, inrichting, aanpassingen en buitengebruikstelling van de Stelling van Amsterdam. De geschiedenis van ná 1939, toen deze verdedigingslinie rond de hoofdstad definitief werd opgeheven, wordt door hen helaas nauwelijks behandeld. Uit het voorwoord blijkt dat de Stelling nog grotendeels intact is gebleven en dat rijk en provincie veel in het werk willen stellen om dit zo te houden. Hoe de verschillende ontmantelde forten en batterijen sinds de tweede wereldoorlog in stand zijn gehouden en wat hun diverse bestemmingen sinds die tijd zijn geweest komen we van de schrijvers niet te weten. Lezers die de bij het boek geleverde fiets- en wandelroute volgen zouden hierin zeker geïnteresseerd zijn geweest.

P.G.M. Diebels

Vrouwen in Leiden

Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd: drie Leidse studies*. Amsterdamse Historische Reeks, Grote Serie, 10. Verloren, Hilversum, 1990; 183 blz.; ISBN 90-6550-230-0; prijs f 35,-.

Onder de enigzins cryptische hoofdtitel 'Wie hij zij, man of wijf', verscheen onlangs het proefschrift van Els Kloek. De bundel bevat vier artikelen, waarvan er twee reeds in 1987 in een ietwat andere versie werden gepubliceerd.

In het eerste artikel over vrouwengeschiedenis, feminisme en de vroegmoderne tijd wordt de toon gezet voor de overige drie artikelen, die elk een aspect behandelen van het leven van Leidse vrouwen ten tijde van de Republiek. Kloek pleit er voor bij het historisch onderzoek naar vrouwen de nadruk te leggen op sekse. Vrouwengeschiedenis of liever gezegd seksegeschiedenis zou er naar moeten streven alle mogelijke stereotypen aangaande mannen en vrouwen en hun verhoudingen boven tafel te krijgen. Dit betekent dat zij bewust geen synthetische studie heeft geschreven over de positie of de rol van Leidse vrouwen in de vroegmoderne tijd, een anachronistische benadering volgens haar. Aan de hand van telkens één bron behandelt zij in drie verkennende studies stukjes van deze geschiedenis. Het aardige is dat zij hierbij niet schroomt allerlei bestaande clichés, ook binnen vrouwengeschiedenis, ter discussie te stellen.

Zo vraagt zij zich aan de hand van ontwikkelingen in de Leidse lakennijverheid in de 15e en 16e eeuw af of de klassieke stelling dat vrouwen in deze periode van de geschiedenis uit allerlei ambachten werden teruggedrongen wel houdbaar is. Uit de keurboeken van de oude draperie, waarin alle maatregelen werden vastgelegd die de overheid ten aanzien van de Leidse textielindustrie nam, blijkt een strikte arbeidsdeling naar sekse. Met name het kammen en spinnen gold als typisch vrouwenwerk, terwijl het weven, vollen, verven en draperen meestal als mannenwerk werd aangeduid.

In het derde artikel van deze bundel wordt een geheel ander onderwerp aangesneden, namelijk de tucht volgens de acta van de gereformeerde kerkeraad. Wanneer hier aanleiding toe bestond kon de kerkeraad lidmaten vermanen en zo nodig afhouden van het avondmaal. Hiervan werd verslag gedaan in de kerkeraadsacta. Kloek bekeek

de twee oudste kerkeboeken uit het kerkeraadsarchief van Leiden, respectievelijk uit de periode 1584-1590 en 1620-1626. Een van haar conclusies luidt dat het beeld van de zedenprekende calvinist enige bijstelling behoeft: de Leidse kerkeraad toonde zich in de onderzochte periode vrij mild tegenover zondige lidmaten. Opvallend is verder dat blijkens de kerkeraadsacta vrouwen zich niet mengden in kerkelijke zaken en al helemaal niet het conflict met de kerkeraad aangingen. Nu hoeft dit niet te betekenen dat men de vaak geuite veronderstelling dat vrouwen in de zaak van 'het nieuwe geloof' een vooraanstaande rol speelden meteen in twijfel zou moeten trekken, zoals Kloek suggereert. Het toetsen van een dergelijke stelling vereist meer dan slechts de bestudering van deze ene bron. Hiertoe zouden ook andere bronnen moeten worden bekeken en het geheel zou bovendien in een breder maatschappelijk verband geplaatst moeten worden. Ook elders in deze bundel werpt Kloek grote vragen op, waarop zij vervolgens geen eenduidig antwoord kan of wil geven.

Het bekende cliché van de zelfstandigheid van Hollandse vrouwen, een fenomeen waarover met name buitenlanders hun verbazing zouden hebben uitgesproken, wordt in het laatste artikel aangehaald. Hierin staat de vraag centraal naar het aandeel van vrouwen in de vervolgte criminaliteit van Leiden in de periode 1678-1794. Dit bleek niet gering te zijn: het vrouwelijke aandeel lag tussen de 41 en 44 procent. Vergeleken met mannen scoorden vrouwen opvallend hoog in de categorie zedendelicten en opvallend laag op het gebied van geweld. Hun verweer, zoals dat in de zogenaamde confessieboeken is opgetekend, was volgens Kloek nogal timide. Hun delicten leken dikwijls ingegeven te zijn door de harde werkelijkheid van een leven van armoede, eenzaamheid en hulpeloosheid. Kindermoord was hiervan het meest schrijnende voorbeeld.

Wie hij zij, man of wijf besteedt erg veel aandacht aan de historiografische en theoretische aspecten van het historisch onderzoek naar vrouwen, waardoor de sociaal-economische en maatschappelijke context in de stad Leiden er soms wat bekaaid van af komt. Dit neemt niet weg dat deze bundel veel lezenswaardigs bevat over Leiden en haar bewoonsters in de vroegmoderne tijd.

Joyce Pennings

Hoogheemraadschap van Delfland

C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589*. Hilversum, Verloren 1989 (Middeleeuwse studies en bronnen 15). 461 blz. Prijs f49,-.

Overzichtsgeschiedenissen van waterschappen zijn betrekkelijk zeldzaam. Het hoogheemraadschap van Rijnland heeft zijn geschiedschrijver voorlopig alleen nog maar gevonden in Fockema Andreae. Voor Delfland was men tot voor kort aangewezen op Dolk, die met de in 1939 gepubliceerde *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* zijn geschiedschrijving afsloot met het jaar 1932, toen Delfland een nieuw reglement kreeg. Hij heeft daarmee een nog zeldzamere prestatie geleverd met een wetenschappelijk verantwoordde behandeling van de 19de en 20ste-eeuwse geschiedenis van een hoogheemraadschap.

Postma's boek gaat tot 1589, het jaar waarin de Staten van Holland voor Delfland een college van hoofdingelanden oprichtten. Een vergelijking van zijn werk met dat van Dolk is onvermijdelijk, al ontkracht de jongste auteur dat in zijn inleiding door erop te wijzen dat de voorganger schreef vanuit zijn specifieke discipline als rechts-historicus en met de bias van een echte bestuurder – Dolk werd later secretaris-rentmeester en dijkgraaf van Delfland. Postma heeft kennelijk dit werk niet willen overdoen en het institutioneel-bestuurlijke aspect van de geschiedenis van Delfland krijgt bij hem veel minder aandacht noch ook de invloeden van buitenaf. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de zeer summierse behandeling van de befaamde ordonnantie van 1518 van Karel V, die voortkwam uit de Habsburgse centralisatiepolitiek maar ook te maken had met een reeks van watersnoodrampen in die tijd waarbij het beleid van de Hollandse hoogheemraadschappen duidelijk faalde. Ook had de lezer graag de voortdurende strijd tussen dijkgraaf en hoogheemraden enerzijds en de ambachtsbewaarders anderzijds op een meer consistente manier behandeld willen zien: al aan het begin van het boek komen ambachten en polders ter sprake zonder dat deze organen duidelijk gedefinieerd worden en de voor Delfland zo specifieke 13-ambachtenorganisatie komt pas aan de orde wanneer de waterstaatsaken, waarin zij zo'n belangrijke rol speelden, zijn behandeld. Dat is toch wel jammer, juist omdat we na Dolk op dat bestuurlijke vlak wel eens een nieuw geluid willen horen. Zo bijvoor-

beeld over de intrigerende handelwijze van Oldenbarnevelt in het bestuur van Delfland: hij versjacherde een voor Delfland vitaal overheidsdocument voor 3.000 carolusgulden aan de aarts-vijanden van dijkgraaf en hoogheemraden, de ambachtsbesturen. Dit wordt wel erg summier behandeld.

De verdiensten van Postma's boek liggen dan ook op een ander vlak. Ten eerste is daar de ouderwets epische aanpak: een verhaal vol interessante feiten en anecdotes, geschreven in een plezierige en aansprekende stijl. Verder ligt bij hem de nadruk op de "fysieke existentie" van het behandelde gebied, waarom het waterschappen tenslotte ook te doen is. Hij behandelt zeer uitgebreid de echte waterstaatkundige taak van Delfland door de eeuwen heen. Bij hem leest men welke planten er groeiden op de gorzen buiten de Maasdijk, welk vee er weidde op die dijk, van welke soorten hout en steen de sluizen waren gemaakt. Men leeft mee met de illegale verveners bij de landscheiding, hoe slecht hun bedrijf ook was, omdat spionnen van dijkgraaf en hoogheemraden in het riet op de loer lagen om hen te betrappen. En eenzelfde soort betrokkenheid is te voelen bij de behandeling van een ogenschijnlijk saai onderwerp als het baggeren in boezemwateren.

Bijzonder aardig is ook de uiteenzetting over de schouw en de rechtspraak door dijkgraaf en hoogheemraden uitgeoefend en die uitsluitend had te maken met deze waterstaatkundige taak. In zijn werk, waaraan een omvangrijk bronnen-onderzoek ten grondslag ligt, komen dan ook nieuwe categorieën historici, die tot nog toe maar karig worden bediend, aan hun trekken: de geschiedschrijvers van milieu en techniek.

Ook in uiterlijk opzicht is dit een aangenaam ouderwetse publikatie: het is een kloek boek van 460 pagina's, mooi van belettering, voorzien van niet alleen fraaie (deels gekleurde) kaartenillustraties maar tevens van verhelderende situatie-tekeningen; en dan staan ook nog de noten onder aan de bladzijden, die weer boven zijn voorzien van kopjes – bijna ongekende weelde heden ten dage.

Ludy Giebels

Verkrijgbaar via Holland

Begin november verscheen *Hollandse Studiën* nr. 26: C. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*.

De spectaculaire demografische ontwikkeling van de Hollandse Zuiderzeesteden is een weinig bestudeerd fenomeen. In dit proefschrift is een poging gedaan de demografische ontwikkeling van Hoorn – snelle groei tot in het derde kwart van de 17e eeuw en een sterke achteruitgang na die tijd – in verband te brengen met de economische activiteiten in de stad. In tegenstelling tot de meeste stadshistorische studies is in dit onderzoek gekozen voor een geografisch georiënteerde invalshoek waarbij steden worden beschouwd als onderdelen van stedensystemen.

Voor de periode vanaf de late middeleeuwen (13e/14e eeuw) tot het begin van de 19e eeuw zijn veranderingen in de positie van Hoorn in het centrale plaatsensysteem en het netwerksysteem bestudeerd. De positie in het centrale plaatsensysteem is verbonden met de regionaal-verzorgende of marktfunctie van steden, de positie in het netwerksysteem met de extraregionale functie. Onder de extraregionale of havenfunctie wordt de rol van de stad als intermediair tussen de eigen regio en de 'buitenwereld' verstaan.

Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de extraregionale functie van Hoorn ondermijnd werd door de zware crisis die Holland aan het einde van de 15e eeuw teisterde. De nabijheid van Amsterdam, al vroeg de belangrijkste haven in Holland, speelde daarbij een grote rol. Tijdens de crisis verdween de zelfstandige import- en exportfunctie van de havens benoorden het IJ vrijwel volledig en werden deze plaatsen in toenemende mate opgenomen in een binnenlands handelsnetwerk met Amsterdam als centrum. De economische crisis had bovendien tot gevolg dat ook de regionaal-verzorgende functie van Hoorn werd aangetast. Voor de structuur van de stedensystemen heeft de crisis belangrijke gevolgen gehad. Zowel in het Noordhollandse havensysteem, een onderdeel van het veel uitgestrektere netwerksysteem, als in het centrale plaatsensysteem kwam een meer hiërarchische structuur tot ontwikkeling die gedomineerd werd door Amsterdam.

Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw maakten de steden in het gebied ten noorden van het IJ een periode van snelle economische en demografische groei door. In Hoorn berustte deze groei

grotendeels op een krachtige ontwikkeling van de scheepvaart. Vooral op de Amsterdamse vrachtenmarkt speelden Hoornse schepen een belangrijke rol. Als gevolg van de hiërarchische structuur van het Noordhollandse havensysteem bleef de goederenuitwisseling met het buitenland in Hoorn zelf beperkt tot enkele, meest volumineuze produkten die niet op eenvoudige wijze vanuit Amsterdam konden worden aangevoerd of geëxporteerd. Toen de bevolkingsgroei op het Westfriese platteland in het derde kwart van de 17e eeuw omsloeg in achteruitgang en ook de Hoornse vrachtaart sterk aan betekenis inboekte, werd de kwetsbare positie van Hoorn in het netwerksysteem duidelijk. Met teruglopende vraag naar volumineuze goederen als hout verdwenen de directe handelscontacten met het buitenland. Opnieuw werd Hoorn gereduceerd tot een knooppunt in het binnenlandse vervoersnetwerk dat gedomineerd werd door Amsterdam.

GEDURENDE DE 16e een groot deel van de 17e eeuw heeft de verzorgingssector in Hoorn geprofiteerd van de groeiende vraag in de stad zelf en op het Westfriese platteland maar het verzorgingsniveau van Amsterdam werd nooit geëvenaard. Voor weinig frequent gekochte artikelen als bijvoorbeeld juwelen bleef men aangewezen op de Amsterdamse detailhandel. Meer frequent gekochte artikelen werden wel op ruime schaal in Hoorn aangeboden en dit aanbod bleef ook tijdens de periode van economische en demografische achteruitgang gehandhaafd. De verzorgingsfunctie van Hoorn werd als gevolg hiervan minder sterk aangetast dan de extraregionale functie en verwierf zich een steeds dominantere plaats in de lokale economie. Omstreeks 1800 was Hoorn dan ook in de eerste plaats een verzorgingscentrum voor het omringende platteland: de 'zeestad' was 'landstad' geworden.

Leden van *Holland* kunnen het boek bestellen door overmaking van f30,- op gironummer 35.93.767 t.n.v. de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties, te Haarlem, o.v.v. HOORN. Na ontvangst van een tegoedbon kan het boek worden afgehaald op de bekende adressen. Wie f35,50 overmaakt krijgt de studie toegezonden. De boekhandels-prijs voor niet-leden bedraagt f45,-.

Inhoud van de 22e jaargang

Artikelen

W.A. de Bell

Eendracht maakt macht.

Amsterdamse regenten en de partijstrijd in de Republiek, 1781-1787

3-16

J.E.A. Boomgaard, M. Carasso-Kok en P.C. Jansen

Honderdvijftig jaar historie in Holland, 1840-1990

193

Cees de Bondt

De kaatsbanen in Den Haag

83-101

Els van der Bord

Het ontslag van de stadsvroedmeester Cornelis Terne.

Wedijverende beroepsgroepen te Leiden in de achttiende eeuw

109-120

G. Dil

Alkmaar en het verkeer in de 19e eeuw.

De betekenis van het Noordhollands kanaal en van de spoor- en tramwegen voor Alkmaar

171-186

Jan Jaap Hey

Beeldende kunst en geschiedenis in Nederland

194-215

Paul Knevel

De vele gezichten van Frans Hals.

Een eeuw Frans Hals-onderzoek doorgelicht

73-82

Eloy Koldewij

De Grote Zaal in het gemeenlandshuis van Rijnland en zijn goudleerbehang

17-32

Hans van Koolbergen

De Scheveningse klederdracht, 1753-1988

259-277

H. van der Linden

Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap van Rijnland

129-149

B. Luger

Roman en geschiedenis: ouders van een bastaard

225-233

Ernst Mulder

Lessen in het vaderland.

Geschiedenisonderwijs op de lagere school tot in de 20e eeuw

216-224